

פרק רביעי: הדיון בסוגיית השמיטה במושבות יהודה - לקראת שמיטת תרס"ג

כבשמיטה הקודמת, כן עתה, הטרידה את הרב הלוי, בעיקר סוגיית המטעים ושיווק היין. הצורך הרב בנקיטת היתר גם בשמיטה זו היה ברור לרב הלוי, שכן כמות היין ביקב בראשון לציון הלכה וגדלה משנה לשנה.

אולם, פטירת הרב יהושע ליב דיסקין, שנתן גיבוי קריטי להיתר המחודש, למכור את העצים לעקירה, אותו נקט הרב הלוי בשמיטה הקודמת, העמידה בספק מבחינתו את היכולת להתכונן כראוי לסוגיית השמיטה, שכן הרב דיסקין הדגיש בשמיטה הקודמת שההיתר הוא לשעתו בלבד. לקשייו של הרב הלוי התוספו, כאמור, המאבקים כנגד רבנותו ביפו והפקפוק על כשרותו ביקב, ובפרט יחסה המנוכר של פקידות יק"א לרבנים בכלל ולרב הלוי בפרט. היה ברור לו כי ללא גיבוי רבני משמעותי הוא לא יוכל לגבש היתר כבעבר.

כבר בפרוטוקול אסיפת ועד המושבה ראשון לציון, מיום י"ז באייר תרס"א, צוין: "הרב דיפו הודיע: היות ששנת השמטה קרובה לבוא, ישתדלו האכרים למצא היתר לעבודה בשנת השמיטה"¹⁰³ כחודשיים אחר כך, במכתבו הנזכר לרב צדוק קאהן, מיום י"ח בתמוז תרס"א, יבהיר הרב הלוי, כי בשל פטירת הרב דיסקין, והעובדה שההיתר המחודש שהוציא היה מוגבל לשמיטה הקודמת בלבד, יהיה צורך בעבודה מאומצת כדי להשיג היתר שיהיה מקובל על 'גדולי הזמן ביחד', לשם שיווק היין. הוא ציין כי העיר את תשומת לב הפקידות המקומית לכך, בראשית הקיץ, אולם לא קיבל מענה. הבריוקרטיה שנתקל בה מצד יק"א, היחס המשפיל כלפיו בכלל מצדה, והפגיעה במשכורתו, מביאים אותו להודיע שנחוץ להבהיר לחברת יק"א "כי נחוץ מאד להשתדל בדבר עניין השמיטה בהקדם האפשרי". הוא ציין שהוא מסופק "אם יסכימו כעת על היתר שנהגנו בשמיטה הקודמת", אך כדאי ליק"א להקציב סכום פעוט של 100-200 פרנקים, שאין באפשרותו האישית להוציא, בשביל הסיכוי להשיג היתר לשיווק היין.¹⁰⁴ לא ברור מה המענה שקיבל הרב הלוי, מכל מקום זמן לא רב אחר כך דווח בעיתונות, שהרב הלוי הודיע לבני המושבות שההיתרים שניתנו בשמיטה הקודמת היו "הוראת שעה" בלבד ו"על בני המושבות להתחיל מעתה לחשב ע"ז [על זה] למצא היתר מחדש ולא לסמוך על ההיתרים הקודמים"¹⁰⁵.

103. אצ"מ 192\838.A.

104. ראו להלן נספח 21.

105. המליץ, י"ט באלול תרס"א (3.9.1901). המדווח מן הארץ ציין שההודעה יצאה כמה שבועות קודם. סביר שמדובר בהודעה שיצאה בראשית חודש אב.

מעורבות האדר"ת בסוגיית השמיטה

כפי שנראה להלן, הרב סלנט יימנע מלעסוק בנושא השמיטה, והרב הלוי יתייעץ בעניין עם האדר"ת, אשר מונה כאמור על ידי הרב סלנט הישיש, כמשנהו. יש לעמוד מעט על עמדתו של האדר"ת בנושא השמיטה קודם עלייתו ארצה.

האדר"ת סבר אמנם שיש מקום להקל שלא לנהוג קדושת שביעית באתרוגים הגדלים בגינות גויים,¹⁰⁶ אולם נקט עמדה מסויגת ממתן היתרים לעבודה במושבות. בשנת תרנ"ו אף התווכח רבות עם הרב מוהליבר על היתרו אז, ומתברר שאף ניסה לפעול לפרסום מחאת רבנים בנושא. גם חוג תלמידי החכמים עימם עמד בקשר קרוב הסתייג מן ההיתרים, ובפרט ידידו הקרוב הרב יוסף זכריה שטרן משאוויל.¹⁰⁷

במידה כזו או אחרת, נכרך הנושא גם ביחס לתנועה הציונית. בשנים תרנ"ח-תר"ס (1898-1900) החל מתפתח פולמוס פומבי סביב היחס לציונות בחוגי הרבנים בליטא, בפרט בשל העלאת נושא ה'קולטרה', התרבות, בוועידות ובקונגרסים הציוניים, נושא שהעלה חשש כבד שהתנועה הציונית תישא אופי חילוני מובהק. כמה מן הרבנים שתמכו תחילה בציונות החלו להביע את הסתייגותם ממנה, בפרט מסיבה זו. אחד הבולטים שבהם היה הרב אליהו עקיבא רבינוביץ מפולטבה, אחיינו ואחר כך גם מחותנו של האדר"ת. תחילה הצטרף הרב רבינוביץ אל התנועה, בפרט לאור קריאתו של הרב מוהליבר לתמוך בה. הוא אף קיבל את תמיכת דודו, האדר"ת, להשתתף בקונגרס הציוני השני בבאזל באלול תרנ"ח (אוגוסט 1898). האדר"ת בירך על קיומה של "אספה רבה וקדושה כזו, אשר יתאספו אחינו מכל כנפות הארץ להרים קרן ישראל", אך הבהיר לאחיינו ש"עיקר מטרת נסיעתו יהיה שכל מעשיהם יהיו על טהרת הקדש קדושת תורתנו הכתובה עם המסורה [...] ואם לא לא תצלח".¹⁰⁸

מאוכזב מהחלטות הקונגרס, הפך הרב רבינוביץ למתנגד חריף כנגד הציונות, והחל לראות בה איום על היהדות המסורתית. הוא ביטא זאת בספרים ובמאמרים שכתב ובירחון 'הפלס' שייסד בשנת תרס"א.¹⁰⁹ בשנת תר"ס הופץ הספר 'אור לישרים' על ידי ה'לשכה השחורה' בקובנה, ובו מאמרים של כמה רבנים חשובים "נגד השטה הציונית", בהם באופן מפתיע גם מאמרו של הרב דוד פרידמן מקרלין, מי שנחשב תומך ידוע בתנועת 'חובבי ציון'.¹¹⁰

מנגד, פעל הרב שמואל יעקב רבינוביץ מסופוצקין, מראשי הרבנים אז שתמכו בציונות, להזים טענות אלו ולהרחיב את תמיכתם של רבנים בתנועה הציונית. במאמר

106. על הבעת עמדה זו בנוגע לאתרוגי שמיטת תרל"ה, ראו לעיל כרך א, הע' 122, עמ' 75. על פנייתו לרב נפתלי הרץ הלוי בשנת תרנ"ו, כדי לברר את עמדת מהר"ל דיסקין בעניין, ראו לעיל שער ראשון, הע' 678.

107. ראו בסמוך, וכן לעיל שער ראשון, הע' 517.

108. רבינוביץ, ציון במשפט, עמ' 27-28.

109. ראו ברנאי, התמורה, עמ' רפב-רפח; שלמון, אליהו עקיבא רבינוביץ, עמ' 721-740.

110. ראו לוי, אור לישרים, עמ' 31-46; הנקין, מחיבת ציון לאנטי ציונות, עמ' 49-68; סלוצקי, שיבת ציון (תשע"ב), עמ' 64-65.

"דעות הרבנים לטובת הציוניות" שהחל הרב רבינוביץ לפרסם בהצפירה, ב"ב בניסן תר"ס (11.4.1900), בו הביא רשימה ארוכה של רבנים התומכים בציונות, ציין הרב רבינוביץ, כי היו שהתנגדו לפעילות חובבי ציון ואחר כך לתנועה הציונית בשל סוגיית השמיטה, זאת למרות שהיתרים ניתנו על ידי כמה מגדולי הרבנים באותה עת. בהערה הוא ציין כי קיבל עדות מהימנה על כך שהתנגדותו של הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק לחובבי ציון נבעה בעיקר בשל סוגיית השמיטה,¹¹¹ והוסיף שבניגוד לכך, זקן גאוני הדור, הרב יוסף זכריה שטרן משאוויל, אף שגם הוא איננו מסכים להתיר את העבודה השמיטה, בכל זאת הוא ציוני נלהב, "ולפי דעתו כאשר יתכונן הישוב על בסיס נכון יהי' [ה] נקל לנו לשמור את השמיטה עפ"י תנאים ידועים כמו בזמן אבותינו".

דברים אלו הרגיזו מאוד את הרב שטרן. במכתב לידידו האדר"ת, מכ"ג בניסן תר"ס, הוא ציין כי משתמע מן הדברים כאילו הוא מסכים לשיטה הציונית גם אם השמיטה לא תישמר עתה, שכן טרם התכונן היישוב על בסיס נכון, וכי ניתן יהיה לשמור את השמיטה רק ב"תנאים ידועים", בעוד ברור לו שהטענות הללו אינן נכונות. כבר בשמיטת תרמ"ט כתב "קאלאניסט אחד מעקרון", בחוברת 'דברי מרדכי', שהרב אלישברג חתר להשיג היתר כי הוטעה לחשוב שהשביטה תפגע בקיום ההתיישבות, והטעוהו בתחבולות "על ידי אנשים חטאים", בעוד האמת היא הפוכה.¹¹² הרב רבינוביץ רוצה להונות את הציבור כאילו גם הוא מסכים להנחות המוטעות שעמדו בפני הרב אלישברג, בעוד כל מכיריו יודעים שהוא "אוסר בכל עוז גם בכל אופן שבעולם". הרב שטרן הוסיף עוד:

"גם להמקבל מכתבים ב"שיבת ציון" שנדפס בשנת תרנ"ב שהיה אחר שעברו על השמיטה וכתב אלי ג"כ ולא השבתי לו,¹¹³ ומאז אני מרוחק מהם תכלית הריחוק אם כי יוכל להיות אשר מתחרטים מה שהתחילו שלא לשמור השמיטה שקלקלו הרבה גם לעצמם, אך אנכי לא אוכל להשיב שום דבר עד שיבטיחו ראשי החברה שישמרו השמיטה בכל פרטיה ויפרסמו זאת גם במ"ע [במכתבי עת] ואז נתיישב להתבונן בהענין בכלל ובפרטיו".

במכתבו הוסיף עוד הרב שטרן, שהרב רבינוביץ נועד איתו אישית, במהלך חודש ניסן תר"ס, וכי לאחר לחצים מצידו הוא הסכים לפרסם שהוא נמנע מלהביע תמיכה בציונות רק בשל סוגיית השמיטה וכי אם יבטיחו לו בבירור שישמרוהו כדין - ייתכן שיתמוך בתנועה. לדבריו, הרב רבינוביץ ציין בפניו, שבחול המועד אמורים לחזק את האגודה הציונית בשאוויל והוא מבקש ממנו שאם ישאלו אותו בעניין יאמר שההסתייגות

111. ראו לעיל כרך א, שער חמישי, הע' 196.

112. מדובר בחוברת שהוציא מרדכי דיסקין מפתח תקווה, בשנת תרמ"ט, שעסקה בחלק נכבד ממנה במאבק בין איכרי עקרון (מזכרת בתיה) לפקידות הברון בשנת השמיטה תרמ"ט. ראו לעיל כרך א, פרק ארבעה-עשר. יש לציין שהרב שטרן היה חתנו של הרב מרדכי גימפל יפה שהתנגד נחרצות להיתרי המכירה בשמיטת תרמ"ט. ראו לעיל כרך א, עמ' 292-293.

113. ככל הנראה מדובר בסופר אברהם יעקב סלוצקי, שערך את קובץ 'שיבת ציון', ראו לעיל שער ראשון, הע' 31.

שלו היא רק בשל עניין השמיטה "ושבטוח שעתה ישמרו שמיטה". הוא ענה לו שידוע, שמאז "שקלקלו בהשמיטה" אינו מתערב כלל, וכי בשנת השמיטה הוא "אומר בפה מלא שאסור לסייע ידי עוברי עברה", וגם נמנע מלשתות את יין המושבות משנת השמיטה.

ביום א' דחול המועד פסח, ציין הרב שטרן, באו אליו כמה פעילים ציונים ודנו איתו בנושא. הוא הבהיר שאין כל מניעה דתית מלפעול ליישוב הארץ, ¹¹⁴ "אבל בטול השמיטה בודאי גורם עכוב הגאולה ואשר לא היו ג"כ כמומרים לתיאבון רק להכעיס והראיתי להם החבור "דברי מרדכי" הנ"ל וגם עוד חוברת הלכה מבוררת שנדפסה בווארשא בשנת תרנ"ה מאחד המיוחדים מחכמי ירושלים בראיות מבוררות ומפורשות שאין שום צד היתר אף לא ע"י שכירות באמת או במכירה וכדומה, ואוסר את יינם לא רק מהשביעית, רק שמברר שמערבים יינם גם בשלש שנים אחר זו בתוך שאר היינות ועוד ועוד".¹¹⁵

הרב שטרן הבהיר כי עיקר מטרת מכתבו לאדר"ת היא לטכס עצה בנוגע לשמיטה הקרובה, באשר הוא יודע שדעותיהם שוות בנושא. מהמכתב מתברר שלפני שמיטת תרנ"ו הציע האדר"ת לגבש "מכתב מחאה ממאה רבנים ויותר על חילול השמיטה". הרב שטרן סבר שכדאי קודם כל לנסות לאסוף כסף עבור שומרי השמיטה. הוא שיתף בעניין את האדר"ת, כשהוא תולה תקוות גדולות ברב מיזל מלודז' שיפעל בנושא, אולם האדר"ת לא השיג ממנו תשובה בעניין, והדבר לא יצא לפועל. הוועד האודסאי הודיע אז שלא ייתן תמיכה למי שישבות והרב שטרן החליט שלא לפעול אז עוד בעניין, "כי המכנים עצמם ציונים לא יתנו לטובת שומרי שמיטה והמתנגדים להם לא ירצו לדעת כלל מזה".

עתה, כשלוש שנים קודם השמיטה, ציין הרב שטרן, זה הזמן להתחיל להתכונן לגיוס כספים עבור שומטי שמיטה, וכן "ראוי עכ"פ [על כל פנים] לקבל חתימות מגדולי הרבנים לפרסם האיסור מהשמיטה מהמחללו, שאין שום צד היתר לזה וחלילה לסייע לדבר עבירה להעובדים בשמיטה, ושראוי מקודם לקבל מעות בעבור שומרי שמיטה". הוא הציע שהמכתב יפתח במילים: "בהיות שידוע שסבת גלותינו מארצנו עד תרצה הארץ את שבתותיה ומעת שהתחילו הציונים בטלו השמיטה לגמרי", ויצוין בו כי מבלי להתייחס כלל לעצם סוגיית הציונות, החותמים מגלים דעתם ש"לא היה ולא יהיה שום צד היתר לבטל מצות השמיטה ומוטל על כ"א [כל אחד] להשתדל שלא לסייע לעובדי עבירה". הוא ביקש שהאדר"ת ינסח את המכתב "כרצונו וחכמתו", ובעיקר שיגייס את חתימתם של כמה מגדולי הרבנים שבסביבתו. הוא ציין כי גם הוא ינסה לפעול בעניין כפי יכולתו, וכי כדאי גם לפעול שאותם רבנים שהביעו תמיכה פומבית בציונות יחתמו על קול קורא המזהיר מאיסור השמיטה.¹¹⁶ לא ידוע על פעילות מעשית של האדר"ת או של הרב שטרן בנושא.

114. "וכבר אחז"ל [אמרו חז"ל] במעילה: "יבא הנס מכל מקום", ובפרט שעיקר חבורי הגרצ"ה קאלישער והג' [אונים] מגרידיץ וקוטנא וזולתו מסכימים לדעתו ושכן בפשטות הכתובים וכבר אמרו בפרק חלק אין לך קץ מגולה מזה - וערי ישראל פרייכם תתנו לעמי ישראל".

115. הכוונה לספרו של הרב טוביה רוזנטל מירושלים (רוזנטל, הלכה מבוררת), ראו לעיל שער ראשון, הע' 380.

116. הפלס, ה (תרס"ה), עמ' 539-543. את המכתב פרסם, מעובדו של האדר"ת, עורך הפלס, הרב אליהו עקיבא רבינוביץ מפולטבה, אחיינו ומחוננו של האדר"ת, מראשי הפעילים או כנגד הציונות.

מכל מקום, בשלהי חודש אלול תרס"א, בהיותו בירושלים, שוחח הרב נפתלי הרץ הלוי בעניין עם הרב אליהו דוד רבינוביץ-תאומים, האדר"ת, והעלה בפניו את ספקותיו. במידה רבה נתן האדר"ת לרב הלוי גיבוי כללי לנקיטת היתרי הרב דיסקין, אך כנראה לא התייחס לנושא לפרטיו.¹¹⁷ ככל הנראה, לא נועד הרב הלוי עם הרב סלנט, וכפי שנראה להלן, למעשה, יסרב הרב סלנט לעסוק בסוגיית השמיטה, והעיסוק בה יוטל כולו על האדר"ת.

לא ברור עד כמה הניחה תשובת האדר"ת את דעתו של הרב הלוי, בפרט שהוא הציג בפני האדר"ת את חששו שהנהלת יק"א תסרב בכלל לחתום על המכירה.¹¹⁸

סוגיית כלאי הכרם

סוגייה שהבהירה לאדר"ת את מצבה הקשה של ההתיישבות בצורה ברורה יותר, וממילא את הצורך בהיתרים בענף הגפן, הייתה שאלה שנגעה לאפשרות זיכול הכרמים בתורמוס.

במכתב שכתב יואל משה סלומון, הוא הבהיר לאדר"ת את מצב הכורמים והבעיה ההלכתית העומדת בפניהם:

"בעלי הכרמים בהמושבות בארצנו הק' [דושה] בקשוני להציע לפני הדר גאוונו שאלתם זאת הנוגעת לפקו"נ [לפיקוח נפש] ולחזוק ישובם ושכלולם בארץ חמדתנו, וזה הדבר: ידוע שכל עיקר פרנסתם ותקותם שלא תהרס ח"ו הישוב שמסרו נפשם עליו, הוא אך על פרנסת הכרמים ובעוה"ר לרגלי ירידת מחיר הענבים, ולרגלי חוסר זבלים לזבל כרמיהם, נפשם ברעה תתמוגג ופחדתם כל היום כי אין השכר שוה בנזק ההוצאות המרובות להבאת זבלים ממקומות רחוקים העולים להם בדמים מרובים".¹¹⁹

סלומון ציין שהפתרון שמצאו הכורמים הוא לזרוע תורמוס בין שורות הגפנים, שלא לצורך מאכל, וכאשר יגדלו קצת, קודם שיבשיל הפרי, יחרשו את האדמה. צמחי התורמוס ירקבו באדמה וישמשו כזבל. השאלה היא האם הדבר מותר, חרף איסור 'כלאי הכרם', כיון שהתורמוס לא מגודל לצורך אכילה, ואף לא יגיע למצב בו יהיה ראוי למאכל אדם

117. תשובתו של האדר"ת הייתה כי מאחר שכך הורה לו הרב דיסקין בשמיטה הקודמת, "מי יבא אחריו להחמיר". פרטים אלו עולים מקטע שפורסם ממכתב שכתב האדר"ת, במוהלך חודש אב תרס"ב (ראו רבינוביץ-תאומים, היתר).

118. במכתבו לרב הלוי מכ"ח בכסלו תרס"ב, הזכיר האדר"ת את החשש הזה, שהעלה בפניו הרב הלוי בביקורו אצלו (ראו הלוי, הוראות שעה, עמ' קטז), וקרוב לוודאי שהכוונה לביקור הנזכר בשלהי חודש אלול תרס"א.

119. נדפס לראשונה בירושלים, בחוברת בשם: "שתי תשובות בענין כלאים ושמיטה מרבני עיה"ק ירושלם ת"ו. על שאלות שנשאלו מאכרי המושבות באה"ק". לא צוינה שנת ההדפסה, אבל ככל הנראה היה זה בשלהי שנת תרס"ב. בחוברת זו הובאה שאלת יואל משה סלומון לאדר"ת, שהופנתה אחר בכך באמצעות אלברט ענתבי לרב יעקב שאול אלישר, בדבר אפשרות זיכול הכרמים בתורמוס, ותשובות שני הרבנים. בנוסף, הובאה שאלת ענתבי את הרב אלישר, בנוגע להיתר העבודה בשנת שמיטה, ותשובת הרב אלישר (ראו בעניין זה להלן ליד הע' 306). השאלה והתשובות על אודות אפשרות הזיכול נדפסו שוב באוריתא, יח (תשנ"ו), עמ' ל-לה.

או בהמה. סלומון הציע, לרווחא דמילתא, להתיר זאת באופן שגוי ישליך את הזרעים בתלמים החרושים, והוא זה שגם יחרוש את החרישה המיועדת לכיסוי הזרעים.¹²⁰

בתשובה מי"ז באדר א' תרס"ב התיר זאת האדר"ת, והציע עוד להעדיף שהעבודות ייעשו על ידי גוי קטן. לאחר קבלת התשובה, מסר סלומון את הצעתו ואת תשובת האדר"ת, לאלברט ענתבי, מנהל סניף יק"א בירושלים, מראשי העדה הספרדית, כדי לקבל את חוות דעתו של הרב אלישר. ענתבי הפנה את השאלה לרב אלישר, בראש חודש אדר ב' תרס"ב, ובתשובתו צירף הרב אלישר את תמיכתו בהיתר הנזכר.

סוגיית המזרע בשמיטה

לשאלת המטעים והיין בשמיטה נוספה במהלך שנת תרס"ב, גם שאלת העבודה בשדות. סוגייה זו הייתה בעייתית עוד יותר, משום שלא ניתן היה לפוטרה בדרך שהנהיג הרב הלוי בעצים. ערב שמיטת תרנ"ו נתנו הרבנים סלטנ, דיסקין ופרדקין היתר למושבה חדרה, להחכיר את שדותיה לערביים לכמה שנים, בהבלעת שנת השמיטה, בשל מצבה המיוחד. בפועל הונהג היתר זה גם במושבות נוספות. הרב הלוי אף ציין אז בכתב, בהוראות שהנפיק למושבות, ש"במקום שמשכירים בכל השנים את הקרקעות לגוי מותר להשכיר גם בשביעית לשלוש או ארבע שנים, שבתוכן תהי' [ה] נבלעת גם שנת השמיטה".¹²¹

הראשונים שפנו בעניין לרבנים, ערב שמיטת תרס"ג, היו נציגי איכרים מהמושבות פתח תקווה ומחדרה. כרקע לבקשתם של בני מושבות אלו, שנודעו בהקפדתם הדתית, יש לעמוד על מצבן הכלכלי של מושבות אלו ומקומו של המזרע בהן.

פתח תקווה

ערב השמיטה הקודמת היה העיסוק במזרע בפתח תקווה מועט, אולם המשבר בענף היין, והשינוי שחל עם מעבר הנהלת הפקידות לידי יק"א, חוללו תמורה משמעותית במושבה, שרבות מאדמותיה היו מתאימות למזרע.

מאז שנת תר"ן התחלקו איכרי המושבה לשתי קבוצות: 28 משפחות שנתמכו על ידי הברון, במטרה להעמידן על בסיס ענף הגפן, ומשפחות עצמאיות, שחלקן נתמך באופן מסוים על ידי חובבי ציון.

120. הרב יצחק ניסנבוים ציין בזיכרונותיו כי זמן קצר לפני פטירת הרב מוהליבר (בסיוון תרנ"ח), קיבל הרב מוהליבר מכתב מכורמים אחדים מראשון לציון, ששאלו אם מותר להם לזרוע תורמוס בין הגפנים, כדי לזבל בו את כרמיהם. השואלים ציינו כי פנו תחילה לרב נפתלי הרץ הלוי - שאסר, אבל משום שהדבר מכביד עליהם מאוד במצבם הקשה ממילא, הם מרשים לעצמם לפנות גם לרב מוהליבר בשאלה זו. הרב, שהיה אז חלש, ביקש ממנו לעיין בסוגייה. הוא הסיק להיתר ודן בעניין עם הרב מוהליבר שהסכים להיתר. אולם, הרב לא חפץ להשיב ישירות לכורמים, אלא פנה לרב הלוי והודיע לו כי דעתו נוטה להיתר והוא מעוניין לדעת מהן נימוקיו לאסור. אלא שבניתנים נפטר הרב מוהליבר והעניין נשקע (ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 188-189). ככל הנראה, בשל ההחמרה במצב הכורמים הועלתה השאלה מחדש, ושמה הרב הלוי עצמו הציע לסלומון לפנות בעניין לאדר"ת.

121. ראו לעיל שער ראשון, הע' 462, ולהלן נספח א13.

בראשית שנת תר"ס מגתה המושבה כ-160 משפחות שחולקו כדלהלן:

פתיח תקווה בשנת תר"ס (1900) שטח כולל: 13,850 דונם ¹²²						
זריעה	פרדסים		גפנים		מס' משפחות	
	מס' משפ' שטח בדונמים	מס' משפ' שטח בדונמים	מס' משפ' שטח בדונמים	מס' משפ' שטח בדונמים		
60-20	4	77	1	15	1	איכרים נתמכי הברון
				35-22	9	
				50-35	4	
85	1			55	10	
				62-57	3	
				77	1	
60-20	9	10-8	3	26-15	12	איכרים עצמאיים ¹²³
				35-26	6	
70-60	2	30-22	2	45-36	4	
				60-50	3	
120-100	2	67-47	2	70-60	4	
				85-71	4	
161	1			93	1	
				154	1	
60-20	19	12	1	-	-	ללא כרמים
70-60	2	2	1	-	-	
120-100	2	2	4	-	-	
161	1	1	1	-	-	
5-0.25	24	24	-	-	-	ללא כרמים - ושטח קטן
10-5	4	5	-	-	-	
15-10	5	4	-	-	-	
-	-	-	-	-	-	40-כ פועלים, שכירים ועוד

במהלך השנים הבאות תנסה יק"א לצמצם את תמיכתה במושבה. הדבר יתבטא הן בנוגע לצרכיה הציבוריים של המושבה¹²⁵ והן ביחס למשפחות הנתמכות. חלק מן המשפחות הנתמכות יצליחו 'להשתכלל' ולסיים את חשבונותיהם עם הפקידות, ויק"א תנסה במהלך שנת תרס"ג, לשכלל את שאר המשפחות, על ידי חלוקת מטעי זיתים ושקדים ותנסה להרחיב

122 הפירוט מסקירתו של יהושע אייזנשטט-ברזילי, "בארץ ישראל", השילוח, יא (תרס"ג), עמ' 593-595.

123. רובן לא נתמכות כלל, מקצת השיגו תמיכה מסוימת או הלוואה מסוימת מחובבי ציון.

124. בהערה ציון שיש להוסיף לקבוצה זו גם את בעליה של נחלה גדולה הגר בחו"ל, שבשטחו 30 דונם כרמים ו-550 דונם אדמת בור, ומתפרנסות ממנה כמה משפחות. הכוונה לאחוזת לחמן, שבבעלות עובדיה (אמיל) לחמן מברלין, שנוהלה באותה עת על ידי עקיבא ליברכט.

125. על החלטתה של יק"א לקצץ את השתתפותה בהוצאות הציבוריות של המושבה, ראו לעיל הע' 95.

עבורם את אדמות מזרע.¹²⁶ במקביל יתחילו שאר האיכרים להשקיע יותר ויותר בענפים שונים שכללו: מטעים, מזרע, פרדסים, גידול בהמות ומשק חלב, ואף בעגלונות כעיסוק צדדי.¹²⁷

בשלהי שנת 1900 החליטה הפקידות לאמץ את הצעת האיכרים הנתמכים, שהם יעבדו בשנת 1901 (תרס"א) במשותף את האדמות המתאימות למזרע, ואף הקציבה לכך מקדמה של למעלה מ-10,000 פר'.¹²⁸ בפועל הוסכם בין האיכרים הנ"ל שתשעה מהם יעבדו את אדמות המזרע שיועדו לתבואות חורף, כשהתשעה חוכרים במשותף את אדמות חבריהם, במחיר פרנק אחד לדונם. את יתרת השטח (כמחצית מן השטח כולו) החכירו לערבים, שיזרעו אותן בתבואות קיץ. מציאות זו גררה ביקורת של הפקידות, שציפתה שכלל האיכרים הנתמכים יעבדו בעצמם.¹²⁹

בשנת תרס"ב הורחב באופן משמעותי העיסוק במזרע במושבה. בנוסף לשדות המזרע של המושבה, שרובן נזרעו בשנה זו, "וכמעט שלא נשאר שטח קטן הראוי לזריעה שלא נזרע",¹³⁰ חכרו מספר איכרים עצמאים 2,000 דונם אדמות סמוכות למושבה מערבי עשיר, במחיר 4,000 פר' לשנה (2 פר' לדונם) למשך 4 שנים. יק"א חכרה בתנאים דומים 1,200 דונם עבור המשפחות הנתמכות, שנתנו ערבות על כך מיכול כרמיהם.¹³¹ כמו-כן,

126. דיווח משלהי שנת תרס"ב הזכיר תוכנית לקנות 1,800 דונם מאדמות הכפר מיד הגובל בפתח תקווה, שרובן מתאימות לזריעה, ולחלקם יחד עם 1,500 דונם של הפקידות במושבה לכ"ח המשפחות הנתמכות, לצורך קיומן הבטוח (לונץ, לוח (לשנת תרס"ג), עמ' 113-114). ראו גם במכתבו של יואל משה סלומון לפקיד ד"ר יצחק לוי מז' בסיוון תרס"ב, ובו התייחסות למשא ומתן באותו הזמן של יק"א עם אנטון קאסר על קניית שטח מהכפר היהודי לטובת פתח תקווה (אצ"מ 6140\J15). בשלהי שבט תרס"ג חילקה הפקידות בין המשפחות הנתמכות את אדמת החמרה, עצי הזיתים והשקדים והודיעה שתקנה עבורם עוד אדמת מזרע (השקפה, ל' בשבט תרס"ג (1903.2.27), עמ' 161). בה' באדר התרס"ג הגיע האגרונום הצרפתי בארבייה, למושבה והודיע שכל אחת מהמשפחות תקבל 110 דונם אדמה במושבה ו-55 דונם מהאדמה שנקנתה ביהודיה הסמוכה, וכל צרכי החרישה והזריעה, כדי לסיים את שכלולם דיווח אחד ציין שהדבר בוצע וכל המשפחות שוכללו (לונץ, לוח (לשנת תרס"ד), עמ' 194), אולם בדו"ח יק"א לשנת 1903, עמ' 74, ציין שמבין המשפחות הנתמכות, 21 'משוכללות' או בהליכי 'שכלול'. לחלקן עדיין חסרים מספר דונמים, אולם טיוב אדמת המלחה ורכישת אדמות אבו קישק יאפשרו את שכלולם הקבוע. וראו גם טיוטת שטר התחייבות משנת 1902 של "אכרי פתח-תקווה בני כ"ח משפחות", הערבים "בעד כתב ההתחייבות של השבעה אנשים מאתנר" על תשלומי המשכנתא שיקבלו עבור רישום בטאבו על שמם של שטח "מהכפר מיד הנקנה מאת הפקידות של חברת יק"א" (אצ"מ 6158\J15).

127. יהושע אייזנשטט-ברזילי, "בארץ ישראל", השילוח, יא (תרס"ג), עמ' 595.

128. במכתב מ-7.12.1900 (ט"ו בכסלו תרס"א) הבהיר אפלבויס לפריינטה כי בשל החלטה זו יש לאשר בדחיפות הקצבה של 4,000 פר' כמקדמה על חשבון התקציב לשנה הבאה לרכישת זרעים וציוד בסך 10,905 פר', כדי לאפשר לאיכרים לקנות זרעים וציוד הכרחי, כיון שהם מצויים כבר בתקופת החריש וכל עיכוב עשוי לגרום נזק רב (שלוש, אפלבויס, עמ' 113).

129. אפלבויס דיווח על כך לפריינטה ב-3.2.1901 (א' בשבט תרס"א) וציין שתשעת האיכרים כבר חרשו את האדמות המיועדות לזריעת תבואות החורף. הוא קבל על כך ש"המתיישבים לא זו בלבד שלא עיבדו את הקרקעות במשותף, כפי שהציע הוועד שלהם", אלא אף שלשלו לכיסם את המקדמה שקיבלו מן הפקידות לרכישת זרעים, והציע לבטל לאיכרים אלו את יתר האשראי לגידולי השדה, עד שיוכחו שהם עושים שימוש ראוי במקדמות שניתנו להם לצורך עבודות השדה (שלוש, שם, עמ' 117).

130. לונץ, לוח (לשנת תרס"ג), עמ' 113, וראו בדומה: הזמן, כ"ז בטבת תרס"ג (26.1.1903), עמ' 9.

131. ראו במיוחד בדו"ח של יהושע שטמפפר על פתח תקווה בשנת תרס"ב (אצ"מ 11\A352). בנוסף ראו לונץ, שם; הזמן, שם. וראו גם הצפירה, ד' באדר א תרס"ב (11.2.1902), עמ' 97.

החלו להיעשות ניסיונות רציניים בגידול טבק במושבה.¹³² מאידך גיסא, הביאו הקשיים הכלכליים לעזיבת לא מעט משפחות לחו"ל.

נתונים על פתח תקווה בשנת תרס"ג ¹³⁴		נתונים על פתח תקווה בשנת תרס"ב ¹³³	
בעלי מקצועות	מס' נפשות	הגיעו	עזבו
28 משפחות האיכרים הנתמכות ובנוסף כ: 10 איכרים 20 בעלי פרדסים 10 אומנים 25 פועלים 8 חנוונים 12 בעלי משרות, מורים, ועובדים אצל אנשים פרטיים [סך הכל: כ-115 משפחות]	882	משפחה אחת מרומניה (זוג זקנים ובת אחת) מלמד מרוסיה	9 משפחות שלמות 10 בחורים ו-2 בחורות 2 משפחות - הנשים והילדים עזבו וראשי המשפחות נשארו עד שימצאו קונים לנחלותיהם 7 ראשי משפחות השאירו את בני משפחתם ונסעו להביא פרנסה

נתונים חקלאיים - פתח תקווה בשנת תרס"ב (1902) ¹³⁵		
הערות	מצאי חקלאי	גפנים
היבול 20% יותר משנה שעברה, אך החשש גדול מהורדת המחירים ע"י יק"א. הדבר עלול לגרום לפגיעה קריטית בעיבוד הכרמים, שענביהם ברובם נשלחים ליקב בראשון לציון. יין - בנוסף ליקב באחוזת לחמן החלו 2 איכרים להכין יין וקוניאק מכמה הקטולטר כל אחד	905,733 ק"ג ענבים (115,000 פר') מכלל זה: האיכרים הנתמכים: 49,791 פר'.	
פירות פרדסי הפקידות (כמה אלפי תיבות) מוחכרים לערבי מיפו, במחיר נמוך פירות האיכרים - 2,389 תיבות	פרדסי הפקידות - 340 דונם פרדסים פרטיים - איכרים עצמיים מטפחים 21 פרדסים בשטח של 650 דונם	
כמעט כל אדמת המזרע במושבה נזרעה ובנוסף 2,000 דונם שנחכרו על ידי איכרים עצמאיים ו-1,200 דונם שחכרה הפקידות עבור המשפחות הנתמכות. היבול יפה אך מס העשור היה כבד כ-5,000 פר'	יבולי השדה משדות המושבה ומשדות חכורות: 26,450 פר' (בשנה הקודמת: 12,695 פר').	
לראשונה במושבה. טבק רגיל וסוג 'טמבק' יבול יפה אך מיסוי ה'רג'י כבד ¹³⁶	כ-33 דונם - על ידי הפקידות ושני איכרים	
עוסק בזה איכר אחד כמה שנים		
5 תושבים בכמות מועטה		

132. ניסיונות ראשוניים נעשו בשנת תרס"א (1901), ראו לעיל הע' 58. על גידולי שנת תרס"ב (1902), ראו להלן בטבלה.

133. דו"ח יהושע שטמפפר (אצ"מ 11\A352).

134. הנתונים מדו"ח יהושע אייזנשטט-ברזילי ("בארץ ישראל", השילוח, יא (תרס"ג), עמ' 595) מדו"ח יק"א לשנת 1903, עמ' 74.

135. הנתונים מדו"ח שטמפפר (אצ"מ 11\A352) ומדו"ח יק"א לשנת 1902, עמ' 43.

136. המונופול על מכירת הטבק בארץ היה בידי חברה צרפתית בשם רג'י, שקיבלה זיכיון לגידול ולמכירת טבק בכל שטחי האימפריה העות'מאנית. ראו לעיל הע' 56.

חדרה

חדרה הייתה מושבה בעלת שטח גדול ופורה במיוחד. יחד עם זה, היא סבלה מקשיים רבים, ועיקרם:

- א. הקירבה לביצות ומחלת הקדחת שפגעה קשות בתושבי חדרה.
- ב. מיעוט תושביה, כש-75% מבעלי הקרקעות מצויים בחו"ל.

במהלך השנים נעשו פעולות רבות כדי להיטיב את המצב התברואתי בחדרה, על ידי ניקוז הביצות ונטיעת מאות אלפי עצי אקליפטוס. בפעולות אלו היו שותפים הברון רוטשילד ואחר כך גם יק"א, וכן תושבי חדרה עצמם.¹³⁷ בשל המצב התברואתי ועבודות הניקוז, עברו התושבים להתגורר זמנית מחוץ למושבה, מציאות שרוששה אותם עוד יותר. ובמהלך תרס"א-תרס"ב יחזרו רוב התושבים להתגורר בחדרה עצמה.¹³⁸ שני הענפים החקלאיים הבולטים במושבה היו, ענף המזרע וענף הגפן.

חדרה בשנת תר"ס (1900) ¹³⁹							
סך הכל	ביצות בדונמים	שטחים חקלאיים בדונמים				נפשות	בעלי הקרקעות
		פלחה	הדרים	שקדים	גפנים		
9,338	1,865	6,406	20	50	997	127	42 משפחות
1,600	320	1,075	125	-	80	3	דורשי ציון
50	-	-	50	-	-	2	גן שמואל
10,988	2,185	7,481	195	50	1,077	132	סיכום
18,416	3,682 וביצות	14,734					בבעלות יק"א, ומתנחלי חוץ
29,404		סך הכל					

137. על המציאות בשלהי שנת תרס"א, ראו הפירוט בדו"ח מחדרה מ-24.9.1901 (י"א בתשרי תרס"ב) (אצ"מ (A24\42\180):

הנוטעים	מס' עצים	שטח בדונמים
פקידות הברון	154,000	836
האיכרים בקבלנות	106,000	1193.5
חובבי ציון	3,000	33
חובבי ציון - בגן שמואל	2,000	8.25
סך הכל	265,000	2070.75

לפי שעה הוחלט על הפסקת הנטיעות ל"משך איזה שנים", כדי לבחון את השפעת הנטיעות על המושבה (הצפירה, כ"ג באדר ב' תרס"ב (1.4.1902), עמ' 262). פעולות הייבוש והנטיעה יימשכו למעשה עד שנת 1905, בעלות של מאות אלפי פרנקים, בפרט במימון הברון רוטשילד ויק"א (ברודצקי-תמרי, התשוקה לאדמה, עמ' 48-58).

138. בשלהי שנת תרנ"ח (1898) הוחלט על מעבר לשטח מרוחק יותר שנקרא 'קדימה'. עד סוף שנת 1900 עברו לשם כל המשפחות אולם התברר שהמעבר לשם לא פתר את הבעיות הבריאותיות. רוב המשפחות עברו זמנית לזכרון יעקב ולפתח תקווה. המעבר רושש אותן והן החלו לחזור למושבה בשנת תרס"א (ראו פירוט בדו"ח שמוסר הוועד המקומי בשלהי שנת תרס"א (אצ"מ (A25\48\180), וראו גם הצפירה, כ"ה באדר ב' תרס"ב (3.4.1902), עמ' 271; ברודצקי-תמרי, שם, עמ' 59-60, 111).

139. מאירוביץ, דו"ח, עמ' 111-112. תוקנו כמה שגיאות קלות בסיכום הנתונים המופיעים בדו"ח.

ענבי חדרה נמכרו ברובם ליקב בזכרון יעקב, אולם המשבר שאפיין בכלל את ענף היין, והמגמה של יק"א להוריד יותר ויותר את מחירי הענבים, העיבו על ההכנסות מהענף גם בחדרה. ענף המזרע, לעומת זאת, היה בכיוון של התפתחות, כשיק"א פועלת להרחיב את שטחי הפלחה של האיכרים. יק"א אף הושיבה בשנת תרס"א חמש משפחות על אדמת ביצות שיובשה, בה הם גידלו תבואות חורף ותבואות קיץ. יק"א החליטה עוד לחלק קרקעות בסך כולל של כ-3,400 דונם, אותן רכשה מבעלים נעדרים, ל-15 איכרים, לקראת שנת תרס"ב.¹⁴⁰ אלפי דונמים שהיו בבעלות מתנחלי החוף, הוחכרו דרך קבע לערבים, כדי לממן מהם את מיסי הקרקע הגבוהים.

בשלהי שנת תרס"א מסר ועד המושבה לוועד הפועל ביפו סטטיסטיקה מפורטת על מצבה של המושבה. הוועד דיווח כי 20 משפחות כבר חזרו לגור במושבה ובמהלך חורף תרס"ב עתידות לחזור 23 המשפחות הנוספות, המתגוררות כעת בזכרון יעקב ובפתח תקווה (סך הכל 43 משפחות, המונות 82 נפש). בדו"ח פורטו נתוני התושבים, שטחי האדמה של האיכרים ויבולי הגפנים והתבואות, שמות המגדלים, והצפי למחרים.¹⁴¹

יבול הכרמים - חדרה שנת תרס"א (1901)				
מס' בעלי הכרמים	שטח	יבול	הכנסה ברוטו	מס העשור
14	379 דונם	826.24 קנטר [247,873 ק"ג] ענבים	22,000 פר'	16% ¹⁴²

140. ראו הפירוט בדו"ח שמסר הוועד המקומי בשלהי שנת תרס"א (אצ"מ 180\48\A25).

141. שם. הנתונים בטבלאות הסמוכות עובדו מן הדו"ח הנ"ל, בו מפורט מצאי כל משפחה.

142. כך צוין גובה המס בדיוני הוועד האודסאי (ראו בהערה הבאה). בפרוטוקול של וועד המושבה, מו' בתמוז תרס"א (23.9.1901), צוין גובה המס בשיעור 17%, כשמוסבר שהשיעור הגבוה (במקום כ-12.5%) נבע מכך שגובי המס לא התחשבו בכך שהייתה שנת בצורת, והיבול היה נמוך ב-25% מבשנה שעברה. עוד צוין שם, כי בשל מצבם ביקשו כורמי חדרה, מקדמה מיק"א עבור תשלום מס העשור, על חשבון בצייר הענבים (ברודצקי-תמרי, התשוקה לאדמה, עמ' 101). בדו"ח צוינו גם שאר נתוני המס על היבולים שאינם תבואות, כדלהלן:

הגידול	גובה המס (בגרושים)
כרמים	15,000
פרדסים	3,000
שקדים	300
מקשאות	1,700
סך הכל	20,000

פרנק צרפתי היה שווה ביפו 6 גרוש ובשאר האזורים 5.1 גרוש (ראו לונץ, לוח (לשנת תרס"ב), עמ' כה). מנתונים אלו עולה שיבול הענבים היה שווה הרבה פחות מ-22,000 פר', ועמד על 14,700-17,300 פר' בלבד. בדו"ח יק"א לשנת 1901, אף צוין שיבול כרמי חדרה הגיע ל-7,600 פר' בלבד.

יכול גידולי השדה בדונמים - חדרה תרס"א										
מס העשור	שוי היבול	סך הכל	אבטיחים	שומשום	פולים	חומוס דורה כרשינין	חיטים	שעורים	תורמוס	
13.25%	כ-40,000 פ' ברוטו	2,977	279	251	306	728	888	229	296	16 משפחות
		698			170	206	246	-	76	עסק אקליפטוס
		424			77	92	180	35	40	דורשי ציון 133
		4,099 דונם	279	251	553	1,026	1,314	264	412	סך הכל

במהלך שנת תרס"ב נידונה בוועד האודסאי בקשת הוועד המקומי של חדרה, לסייע להם במימון ההוצאות הציבוריות של המושבה לשנת תרס"א, בסכום של 2,420 פ' בנוסף ל-3,000 פ' שכבר הקציבו להם,¹⁴⁴ וכן לסייע ל-12 איכרים במימון זריעה,

143. מדובר באדמות שקנתה אגודת 'דורשי ציון' ממינסק (1,600 דונם) מכספים שקיבלה בהלוואה מהברון רוטשילד, לאחר שהשקעותיה של האגודה בעין זיתים הגיעו לקשיים. את משק המטעים והפלחה במקום ניהל האגרונום ד"ר זליג סוסקין (ראו גולדשטיין ובן-ארצי, מושבה, עמ' 57).

144. במכתב מוועד המושבה לוועד הפועל ביפו, מכ"ב באלול תרס"א (6.9.1901), צוינו ההוצאות הציבוריות של המושבה, ובקשתם לסיוע נוסף להשלמתם (אצ"מ 36\4, A25), וראו גם עבר-הדני, חדרה, עמ' 167. העניין נדון בישיבת הוועד האודסאי רק בט' באדר א תרס"ב (16.2.1902) (הצפירה, כ"ה באדר ב' תרס"ב (3.4.1902), עמ' 271), לאחר שתמה הזריעה וחלק נצרכו ללוות לשם כך. הנתונים שהוצגו לוועד האודסאי היו כדלהלן:

ההוצאות	עלותם בפר'	משולמים מכספי
מסי הממשלה (ורקו, מס הצבא, מס הדרכים)	5,000	האיכרים ובעלי הנחלות (5,000)
שאיבת מים מהבאר	720	מעסק האקליפטוס (2,720)
שמירת המושבה ו'קדימה'	1,000	
תרופות	1,000	
רופא ד"ר וייץ מזכרון יעקב	1,200	3,000 מהוועד האודסאי ומבקשים מהם עוד 2,240
חובש ודויר בית מרקחת	720	
מוכתר	1,000	
מורה ובית הספר	1,200	
שוחט	720	
כלכלת ביקורי פקידי השלטון	400	
סך הכל	12,960	

מספוא ועוד ולשני פועלים לקניית בהמות - בסך כולל של 5,200 פר'. הוועד המקומי ציין בבקשתו שיש בין המבקשים הזקוקים יותר ויש הזקוקים פחות, "אך בכלל מצב כלם ברע, ואם לא תנתן להם האפשרות לזרוע את שדותיהם אז לא יהי להם לחם לביתם". במקביל, הגיעו לוועד האודסאי פניות אישיות, מכמה איכרים, לסיוע במימון ציוד נדרש או בתמיכה כספית, בפרט בשל הפסקת עבודות נטיעת האקליפטוסים שסיפקו פרנסה. אולם הוועד התלבט ככלל, האם להעניק סיוע לאיכרים פרטיים מעבר לצרכים כלליים.¹⁴⁵

איכרי חדרה ופתח תקווה קיוו לקבל גם עתה היתר להשכרת השדות. גם בנושא זה לא רצה הרב הלוי להכריע בעצמו, ומשכך, בשלהי חודש כסלו תרס"ב, הגיעו לירושלים הרב אהרן אורלנסקי, רבה של פתח תקווה, וגיסו הרב יהודה ליב פרנק, מראשי המושבה חדרה, ונועדו בעניין עם האדר"ת. הנציגים הבהירו לאדר"ת את המציאות הכלכלית הקשה מנשוא, וביקשו מהאדר"ת להתיר להם להחכיר את השדות בהבלעה, לשם עיבודן על ידי ערבים. הם הדגישו בפניו שמהרי"ל דיסקין התיר בשמיטה הקודמת את ההחכרה בהבלעה, לאור שיטת המבי"ט, המהרי"ט ופאת השולחן, וכי הרב סלנט עצמו הראה להם את דברי המהרי"ט בעניין.¹⁴⁶ בנוסף, הם הביאו לאדר"ת מכתב מהרב הלוי, שגם ממנו עלה התקדים שנעשה בשמיטה הקודמת להחכרת השדות.¹⁴⁷

לאור זאת החליט האדר"ת לכנס אסיפת רבנים בביתו, במהלך החנוכה, כדי להכריע בעניין. באסיפה, בה השתתפו כמה תלמידי חכמים, כמעט והוכרע להתיר את ההחכרה בהבלעה. אולם בעקבות השמועה על האסיפה, באו כמה ממקורבי הרב דיסקין אל האדר"ת, ומחו בתוקף על האפשרות להקל בכלל בכל עבודה שאיננה 'לאוקמי אילנא', ואף על ידי גויים. את עמדתם הם תמכו במסמך עליו חתמו גם הרבנים סלנט ודיסקין בשמיטת תרמ"ט, ובו לא צוין כל היתר בנושא המזרע. הם דחו את הטענות שהרב דיסקין התיר למעשה בשמיטה הקודמת להחכיר את השדות בהבלעה, ולמעשה התנגדו גם לנקיטת הפרוצדורה של מכירת האילנות לעקירה. אפילו חוות דעתו של הרב יוסף חיים זוננפלד, כי המסמך משמיטת תרמ"ט, עליו חתם גם הוא, אינו נוגע להיתרים שניתנו בשמיטה הקודמת - לא הועילה.

האדר"ת היה נבוך והמום מהסערה שהתחוללה באסיפה ומחוצה לה, על ידי מקורבי הרב דיסקין. העובדה שלמרות שהמושבות משוועות להיתר, שיש לו בסיס הלכתי מוצק, ולמרות עדויות של היראים שבמושבות על הנהגת היתר זה בשמיטה הקודמת, מתעקשים הקנאים שיש להחמיר על פי המסמך הפומבי שפורסם בשמיטת תרמ"ט, דוחים את העדויות על עמדתו המקילה של הרב דיסקין בשמיטה הקודמת,

145. הצפירה, שם.

146. זהותם של הפונים עולה במפורש, מדברי הרב אברהם הלוי פראג (ראו פראג, קונטרס השביעית, עמ' רלט). האדר"ת ציין שמדובר ברב של פתח תקווה ובעוד בעל בית נכבד מאחת המושבות (להלן נספח 23, הע' 5).

147. ראו להלן נספח 23.

ומתייחסים לנכונותו של האדר"ת להקל כאילו יש בה משום התרת איסורי תורה, הכעיסה אותו מאוד. הוא פנה בעניין לרב סלנט, אולם בתשובתו אליו, בכ"ח בכסלו תרס"ב, סירב הרב סלנט להתערב בנושא. עקב זאת, נקט האדר"ת בעמדה מתגוננת והחלטה שנועדה להינתן באסיפה בוטלה למעשה. האדר"ת החליט, לפי שעה, להודיע שאינו מכריע בעניין והחליט להתייעץ עם כמה ממכריו, מגדולי הרבנים באירופה. תרמה לכך גם העובדה שכמה ימים אחר כך הודיע הרב שניאור זלמן פרדקין, אליו פנה האדר"ת ערב האסיפה, שהוא סובר שאין ליישם את היתר המבי"ט והמהרי"ט אלא בצורה מקומית, אך לא בדרך של היתר כללי להחזרת השדות בהבלעה.¹⁴⁸

במקביל קיים האדר"ת מסכת של התכתבויות בנושא עם הרב הלוי, שנמשכה כמה וכמה שבועות.¹⁴⁹ מחילופי המכתבים עולה שהרב הלוי ביקש את חוות דעתו של האדר"ת בדבר האפשרות לנקוט הן את ההיתר למכירת האילנות לעקירה והן את ההיתר להחזרת השדות בהבלעה. האדר"ת צידד למעשה בנקיטת ההיתרים בפועל. הוא גם ציין, כי ממה שבדק לא תהיה מניעה מצד יק"א לחתום על השטרות, כיוון שהברון עדיין הגורם הדומיננטי. הוא ציין עוד, שלדעתו עדיף למכור לגמרי את הקרקע לשנתיים, כהצעת 'שמן המור', שכן הדבר יהווה לדעתו פתרון טוב יותר לגבי השדות מאשר השכרתן בהבלעה,¹⁵⁰ ולדעתו מכירה זמנית אף אינה צריכה רישום בטאבו, בדומה להשכרה.¹⁵¹ מכל מקום, הוא הבהיר לרב הלוי שהוא יכול בוודאי להסתמך על תקדימי השמיטה הקודמת, שקיבלו את אישור הרב דיסקין. אלא שבשל הביקורת שספג בירושלים והעדר גיבוי מהרב סלנט, הודיע האדר"ת לרב הלוי כי החליט להתייעץ בעניין עם כמה רבנים בחו"ל. מסקנה זו הקשתה על הרב הלוי, שהבהיר לאדר"ת שאם כוונתו להתייעץ עם "גאוני גאליציה ורוסיה" יש "למהר הדבר כי כמעט אין עוד פנאי", וכי ללא גיבוי של האדר"ת לא יוכל לעשות דבר. במכתב תשובתו הבהיר האדר"ת מדוע הוא חושש להכריע בעניין לבדו:

148. ראו מהלך העניינים בהתכתבות בין האדר"ת לרב הלוי שפורסמה בספר 'הוראות שעה' (ראו בהערה הבאה), וכן להלן נספח 23.

149. מכתבו הראשון של הרב הלוי לא פורסם, אך קרוב לוודאי שמדובר במכתב שנמסר לאדר"ת על ידי הרב אורלנסקי והרב פרנק, ותוכנו עולה ממכתב התשובה של האדר"ת. שאר המכתבים הודפסו על ידי הרב יוסף צבי הלוי בספרו 'הוראות שעה', עמ' קטו ואילך. מכתבו הראשון של האדר"ת נכתב בד' דחנוכה (כ"ח בכסלו), כפי ציין הרב הלוי. הרב הלוי ציין במפורש שהזדרז להשיב לאדר"ת על מכתבו, והאדר"ת ציין כי קיבל את המכתב 'ביום ג' שבוע העבר' ומסתבר אפוא שהמכתב הגיע ביום ג', ז' בטבת, והאדר"ת השיב עליו לכל המוקדם ביום א' י"ב בטבת. תכתובת נוספת שהובאה בהמשך הייתה כפי שעולה מתוכנה, כמה שבועות אחר כך.

150. האדר"ת סבר שמצד שביתת הקרקע - אין בעיה בפתרון ההשכרה בהבלעה, אולם יש בו חסרון של הערמה גלויה, כיון שההיתר בנוי על ההנחה שיייתכן שהגוי יוביר את האדמה בשנת השמיטה, בעוד שלמעשה, כל עיקר ההשכרה נודעה כדי שיעבוד בה בשמיטה. בנוסף, העלה האדר"ת כמה פקפוקים שלא ציינם כאן, בדבר עצם הפתרון של מכירת העצים לעקירה. ראו להלן הע' 183.

151. על ההתמודדות עם טענת 'לא תחנם' בעניין, ראו להלן הע' 183.

"ומהטעמים שאני רוצה למשוך יד בכלל, הוא לבל יאמרו המשכילים והחפשים אחות יש לנו בבית המלך, ויתלו בי בוקי סריקי לאמר כי אינני כהגריל"ד זצ"ל המחמיר. ולי כוחא דהיתרא הרבה אתי וכו' (כבר התפארו בי שאני מיחידי חובבי ציון, ועוד מעט יתארני ח"ו הרב הנאור וכיו"ב בהתוארים האלה המרים כלענה, וה' יודע לבכי כו'). כבר כתבתי את כל אשר אתי ליד"נ [לידיד נפשי] הגאון דשאויל ואיה"ש [ואם ירצה ה'] אכתוב בימים האלה להגאונים מלכות ובארזאן מגליציה, ואולי גם להגאב"ד מקארלין שיחיה. וזולתם אין לנו בדור היתום למי לכתוב".¹⁵²

זמן מה אחר כך, הגיע לאדר"ת מכתב תשובה מהרב יוסף זכריה שטרן משאויל, והאדר"ת מיהר לעדכן את הרב הלוי בתוכן המכתב. הרב משאויל הודיע במכתבו, "שבכלל הענין דעתו נוטה לאחוז ולהקל כל מה שאפשר ובקיבוץ חברים ומופלגי תורה ובאופן לראות הנולד שלא יאמרו הבריות שהותרה הרצועה לגמרי ולבטל מצות שמיטה לגמרי ח"ו". בכך ראה האדר"ת הסכמה למעשה להיתרי הרב הלוי, אלא שכעבור כמה שבועות עדכן האדר"ת את הרב הלוי בהסתייגות החריפה שהביע הרב שטרן, במכתב נוסף, מנקיטת הפרוצדורה של מכירת העצים לעקירה, מצד ההערמה הבולטת שבה. בתשובתו העיר הרב הלוי כי הרב דיסקין מעולם לא הביע כל חשש בנוגע להערמה בעייתית בהיתר זה, אולם בשל הביקורת על פרוצדורה זו, והנטייה בכלל של האדר"ת להעדיף את הפרוצדורה של מכירת הקרקע עצמה לשנתיים, כשיטת 'שמן המור', ציין הרב הלוי כי כפי שציין במכתב קודם,¹⁵³ הוא שוקל לשכלל את נוסח שטר המכירה כך שבנוסף למכירת העצים לעקירה, יצוין בשטר שאם העקירה לא תתבצע, תבטל מכירת העצים ובמקומה תתקיים מכירה של הקרקע עצמה לשנתיים.¹⁵⁴

למעשה, המשיכה להיות בחודשים הקרובים אי-בהירות בנושא. במכתב שכתב האדר"ת לרב אברהם יצחק הכהן קוק, בכ' באדר א' תרס"ב, הוא תיאר את השתלשלות העניינים העגומה, כשהוא מציין שמרוב חולשתו וטרדותיו טרם כתב "גאוני גליציה" ממכיריו, ורק כתב לרב שטרן משאויל, "אבל הלא ידענו תשובתו". הוא ביקש מהרב קוק "אולי יתחזק כתר"ה [כבוד תורתו הרם] לעיין בהלכה זו".¹⁵⁵

152. הכוונה לרב יוסף זכריה שטרן משאויל, הרב יצחק יהודה שמלקיש מלבוב, הרב שלום מרדכי הכהן (מהרש"ם) מברון והרב דוד פרידמן מקרלין.

153. המכתב עצמו לא פורסם בספר 'הוראות שעה'.

154. בדרך זו סבר ניתן הרב הלוי יהיה להתרחק מן ההערמה הקיימת במכירת העצים לעקירה, כשברור שאלו לא יעקרו, כיוון שלמעשה תבצע מכירה של הקרקע עצמה לשנתיים. הרב הלוי הבהיר גם מדוע אינו מציע רק מכירה לשנתיים, כשיטת שמן המור, וכפי שנקט הרב ספקטור, וכפי שלמעשה הציע גם האדר"ת. לדעתו מכירה לשנתיים נחשבת כשכירות שנאסרה בתלמוד, גזירה משום מכירה לצמיתות שעליה חל איסור 'לא תחנם'. אולם מסתבר שמכירה על תנאי בדרך שהציע אינה כלולה בגזירה, כיוון שעל דבר לא שכיח לא גזרו חכמים.

155. רבינוביץ-תאומים, אגרות האדר"ת, אגרת ו (המהווה המשך לאגרת ח. ראו לעיל הע' 83). עדות על התכתבות של האדר"ת עם המהרש"ם מברון בענייני שביעית, סמוך לשמיטה, עולה מתשובת המהרש"ם לאדר"ת מכ' באלול תרס"ב, בה ציין "מכתבו הגיעני", והתייחס להערתו בנוגע לשאלה האם יש מצות עשה

האיכרים וחובבי ציון החלו יותר ויותר להיות מוטרדים מסוגיית השמיטה. ב-30.12.1902 (כ' בטבת תרס"ב) עדכן ברזילי את הוועד באודסה בנושא השמיטה:

"הרה"ג רנ"ה הלוי מפה עוסק בדבר היתר לשמיטה שתהי בשנה הבאה. אנכי עוד לא דברתי עמו ע"ז [על זה], אך יודע אנכי כי אומר הוא: שבעיקר הלא סמכו בשמיטה הקודמת על היתרו של הגאון רי"א ספקטר ז"ל והוא אומר מפורש בהיתרו כי בשמיטה הבאה יצטרכו להיתר אחר [ואיננו] מתיר רק בשמיטה של תרנ"ו".¹⁵⁶

ברזילי ציין שם שבוועד הפועל "מונח צרור נירות והיתרים של גאוני זמננו, ובתוכם גם ההיתר של הגאון ריא"ס ספיקטר". על פניו נראה, הוסיף ברזילי, שעל יסודות ההיתרים הללו יימצאו רבנים מגאוני הזמן אשר יקיימו את ההיתרים הללו "בלי פקפוקים וחומרות". מכל מקום, לדעתו "אין כדאי לחולנים לכנס בדבר וכי יותר טוב להניח להרב מיפו לעסק בזה - אם כי אין כל ספק שהעוסקים במזרע יסבלו מזה מאד - ושהוא בעצמו יאשר את אשר יתיר בהסכמת גאוני הארץ". ברזילי הוסיף שטוב יהיה לדעתו גם לפרסם את ההיתרים משנת השמיטה הקודמת, אבל הדבר תלוי באם הוועד באודסה אכן "מוצא לנחוץ לפרסם את ההיתרים בדפוס ואולי גם לאשרם ע"י גאוני זמננו". בפועל, בה' באדר ב' תרס"ב, ישלח ברזילי לאדר"ת מכתב, אליו צירף את העתקי ההיתרים שהיו שמורים בארכיון הוועד.¹⁵⁷

קסטינה

בראשית חודש ניסן תרס"ב הגיעו לירושלים נציגי מושבה נוספת, המושבה קסטינה, היא באר טוביה. ערב השמיטה הקודמת תוכננה הקמתה של המושבה כ'מושבה למופת'. חובבי ציון שאפו להעמיד סוף סוף דגם התיישבות מוצלח, שאף ישמש אלטרנטיבה לאופי מושבות הברון, מושבת 'חקלאים אמתיים', המתקיימים מגידולי השדה.¹⁵⁸ להתיישבות שהחלה בשנת תרנ"ז (1896) קדם תכנון מדוקדק. מונתה ועדה מיוחדת לקביעת מדיניות ההתיישבות ולבחירת המועמדים להתיישבות, ושותפו בה אגרונומים ואישים ידועים בהנהגת היישוב. להתיישבות נבחרו 17 משפחות, שראשיהן היו בעלי ניסיון חקלאי רב. לרובן היו 3-4 עובדים מבני המשפחה. המשפחות מנו 105 נפש, מהן 44 עובדים. כמו כן, צורפו מורה, רוקח ושוחט. שטח המושבה עמד על 5,628 דונם, וחלקות האדמה נעו בין 180 דונם למשפחה בעלת עובד אחד, לבין כ-300 דונם למשפחה בעלת ארבעה עובדים.

באיסור שביעית (שו"ת מהרש"ם, ז, ס' ר).

156. אצ"מ A25\30, עמ' 430.

157. אצ"מ A25\32, עמ' 324. ייתכן שעובדה זו הייתה המקור לקביעה של אהרן אייזנברג, במכתב מאדר ב' למושה רפאלקס, מבעלי המטעים ברחובות שהתגורר אז בחו"ל, ש"בדבר השמיטה: הנה יתנהגו כל אנשי הישוב כמו בשמיטה הקודמת. רבני ירושלים כבר נכנסו לישיבה אודות זאת וקימו את ההתר הישן" (אצ"מ A208\4, עמ' 18; את"ר, אוסף אייזנברג 4-00500-001-01-3, מכתב 176(ד/18)).

158. ראו לעיל שער ראשון ליד הע' 222-230.

לכל משפחה ניתן בית עץ מטויה, שהכיל 2-3 חדרים בהתאם לגודל המשפחה.

עד סוף שנת תרנ"ז (1897) השקיעו חובבי ציון במושבה כ-200,000 פר' ויחד עם מחיר האדמה והמבנים כ-300,000 פר'. אולם, חרף התכנון וההשקעות המרובות, העבודה הקשה והיבול היחסית מוצלח, היה מצבה של המושבה רחוק מלהשיג רצון, ובשנת תר"ס התברר שמצבה הולך ומידרדר. הסיבה הבולטת הייתה חוסר באדמה. המושבה יועדה ל-20 משפחות, אולם אלו גדלו והשטח התברר כמצומצם מדי. לא ניתן היה לשלב כמעט משק מטעים כעזר, משום שהאדמה ברובה לא התאימה לכך. לקשיים תרם במיוחד המיסוי הכבד. על האיכרים נאסר להתחיל בדיש כל עוד לא שילמו לחוכרי המעשר את המס. "העמידה על המקח, כשהשיבולים נערמות בגורן, נתנה בידי החוכר כוח מיקוח, שידע לנצל ללא רחם. פעמים, התבואה היתה מונחת בגורן עד ימות-הגשמים, כשהיא חשופה לסכנת גניבות ודליקות. יתר על כן, בשנות בצורת הטילו את המס על המושבה בכסף, בשיעור השווה לזה של שנה מבורכת". לכך הצטרפו גם הוצאות 'אירוח' פמליית האפנדי החוכר, שכללה פקידים, שוטרים ובהמותיהם. מיעוט התושבים התקשה להתמודד עם מציאות זאת, ולכך נלוו גם קשיים חברתיים וארגוניים.¹⁵⁹

באביב תרס"ב באו נציגי המושבה לירושלים והתחננו בפני הרבנים לקבל היתר לעיבוד שדותיהם, בהן תלויה כל פרנסתם. אולם לא קיבלו תשובה ברורה, כפי שתואר ב'השקפה', עיתונו של אליעזר בן-יהודה, בגיליון שיצא ביום שישי ד' בניסן תרס"ב:

"שני אכרים ממושבות באר טוביה, היא קוסטיניה, באו השבוע הזה לפני הרה"ג הרש"ס והרה"ג אליהו תאומים לשאל את פיהם המעשה אשר יעשו האכרים בשנת השמיטה הממשמשת ובאה, האכרים בארו לפני הרבנים, כי אם יהיו אנוסים לשמר שמיטה יהיו האכרים אנוסים לעזב את המושבות והאדמה תשם והחזיקו בה נכרים וגם הבתים יחרבו ונחלתם תהפך לזרים, והישוב כלו יחרב ויהרס. הרבנים האזינו על דברי האכרים היהודים - אשר התחננו על נפשם ונפש הישוב, אך לעת עתה עוד לא ענו הרבנים תשובה ברורה".¹⁶⁰

על טיב בקשתם של נציגי קסטיניה ניתן ללמוד מדברים שכתב שרגא פייוויש כהן, מזכיר ועד המושבה. באותו גיליון של 'השקפה', פרסם כהן תגובה לביקורת שנכתבה באחד הגיליונות הקודמים של העיתון בידי בן-יהודה. בן-יהודה ביקר את המושבות בכלל, בשל עזיבתם של רבים מצעירי המושבות לחו"ל, כשהוא מבקר בחריפות יתרה את המציאות במושבה קסטיניה. בן-יהודה טען שרבים עוזבים את המושבה, ואחרים מוסרים את אדמתם באריסות לערבים, למרות כל ההשקעות שהשקיעו בה חובבי ציון,

159. גלעדי, באר-טוביה, עמ' 107-116; הנ"ל, המושבות, עמ' 527-530.

160. השקפה, ד' בניסן תרס"ב (11.4.1902), עמ' 111, והועתק משם בהצפירה ב' באייר תרס"ב (9.5.1902), עמ' 370.

וראה בכך ביטוי לחולשתם המוסרית של מיישביה.¹⁶¹

בתגובתו, ציין פייוויש כהן כי בני המושבה לא הגיבו עד עתה על ההאשמות, משום שבשל המרחק הגיע אליהם העיתון רק לאחרונה, ומתוך טרדתם בחריש, לקראת זריעת תבואות הקיץ, לא התפנו להגיב. אולם "עתה אחרי אשר באנו ירושלימה ע"ד שאלת השמטה לשנה באה, הננו להודיע כי שמע שוא הגיע להעורך, ושגגה יצא מתחת עטו", ציין כהן.¹⁶²

במכתב נוסף, שפורסם בעיתון כמה שבועות אחר כך, פירט כהן את קורותיה של המושבה. חובבי ציון בחרו להתיישבות במושבה משפחות גדולות, שהיו בהן לפחות 3-4 גברים, היכולים לעבוד במשק החקלאי. אולם כעבור שנים אחדות נישאו רבים מהצעירים ובתי האב התחלקו ל-3-4 משפחות. כך, השטחים החקלאיים לא הצליחו לפרנס את בתי האב שגדלו.¹⁶³ בנוסף, המושבה סובלת מאוד מחוכרי המעשר.¹⁶⁴

בשנת תרס"א הייתה בצורת והיבול לא הספיק לרוב בני המושבה, לא למזון ולא למספוא לבהמות, אלא לזריעה בלבד לשנה הבאה. בשל הבצורת, מתו בהמות עבודה רבות לרוב האיכרים, והאפשרות לחרוש בשנה זו נראתה כמעט בלתי-אפשרית. בשל המצב הקשה, עזבו בשנים האחרונות אחדים מהצעירים מבני המשפחות הגדולות את המושבה, ובשנת תרס"א כאשר באו מים עד נפש גברה היציאה לחו"ל במידה מרובה, גם במשפחות לא גדולות. "מי אשר לא ראה את המחזה המעציב ואת הדמעות אשר שפכנו

161. "וקוסטיניה, זו המושבה שיסדו חובבי ציון, אחרי אשר כבר ראו כל השגיאות של המיסדים הראשונים, זו המושבה של עבודת אדמה פשוטה, על ידי אכרים פשוטים, אשר לכל אחד מהם נתנו אדמה הרבה, ארבע מאות דונם למשפחה, זו המושבה אשר נוסדה לא על שטת התמיכה, זו המושבה אשר הפקידות לא "השחיתה", אשר לרוח הצרפתי לא היתה שליטה בה, זו המושבה הצטיינה באמת בהבריחה. משמנה עשרה בתי אבות שבה ארבעה עשר בחורים יצאו ממנה והלכו להם למדינות הים, ועוד אחדים מוכנים ומזמנים ללכת, ויש בתי אבות שנשארו בהם רק הזקנים שאינם יכולים לעבד את האדמה והם נתנים אותה באריסות להפליחים!" (השקפה, ל' בשבט תרס"ב (7.2.1902), עמ' 26).

162. השקפה, ד' בניסן תרס"ב (11.4.1902), עמ' 105

163. פייוויש כהן עצמו, שהיה בן לאחד המשפחות, פנה בשנות ה-90 לראש הוועד הפועל, ד"ר הלל יפה, כדי לקבל נחלה עצמאית, בהיותו נשוי, לאחר שבביקורו במושבה הבטיח ד"ר יפה להשתדל לתת לו או לאחיו מנחם "חלק אדמה להיות לאכר בפני עצמו" (גלעדי, באר-טוביה, עמ' 140. גלעדי העיר שהבקשה היא "לערך 1888". מסתמא זו טעות דפוס וצריך להיות "לערך 1898". וראו שם, עמ' 144 בקשה דומה של בן משפחה אחרת במושבה). בדו"ח משנת 1902 ציין שאחיו מנחם עזב את המושבה ועבר לראשון לציון (אצ"מ 25\53A).

164. פייוויש כהן הסביר שם כי רק חלק קטן המושבה (באר טוביה) מופרד לעצמו לענייני המס, אולם על חלקה הגדול של המושבה (קוסטיניה), מוטל המס בשותפות עם אנשי הכפר הערבי קסטינה, דבר הגורם לתלאות רבות. במכתב למנהל מושבות יהודה מטעם יק"א, ד"ר יצחק לוי, מ"ג בסיוון תרס"ב (19.7.1902) ביקש פייוויש כהן בשם ועד המושבה את סיועו במו"מ על תנאי מס המעשר. האפנדי שחכר את המעשר של קסטינה דורש מהם להביא את כל התבואה אל הגורן, ולחלק אותה שם לשמונה חלקים. הוא יבחר את השמינית המגיעה לו, והם ידושו את חלקו ויביאו לו אותו לירושלים. כהן ציין כי אם האדון אנטבי (ככל הנראה, הכוונה לאלברט אנטבי נציג יק"א בירושלים), לא יבוא עם החוכר לעמק השווה, יעלו להם ההוצאות על החלוקה וההובלה בסך של 500 פר'. בנוסף, החוכר של חלק 'באר טוביה' לקח סכום של 13,000 גרוש, "והוא מבקש עלינו תואנות, וכנראה נסבול ממנו הרבה". המושבה מבקשת את עצתו וסיועו כדי שיוכלו לדוש את תבואתם (אצ"מ 6140\J15).

יחדיו הנשארים והיוצאים בעת אשר עזב כל אחד ואחד את מושבתנו לצאת לחו"ל" - ציין כהן - "לא ראה מחזה מעציב מעולם. מה נורא היה המחזה הזה, אנשים אשר כל תקותם ומטרתם היה לחיות חיי אכר בא"י ולאכול מיגיע כפיהם, [...] ולבסוף נאלצים היו לעזוב את הארץ ואת העבודה חביבה להם, ולנווד ולנוע אל ארץ אשר לא ידעו המה ואבותיהם לבקש טרפם". כהן הדגיש כי בניגוד לשמועות, האיכרים לא מסרו את אדמותיהם באריסות לערבים. בשל מצבם הקשה וחובותיהם למלווי בריבית הם נאלצו למכור את בהמותיהם האחרונות, והיו מוכרחים לשכור בהמות מהערבים לחרישה, ואולי זה מה שגרם לשמועות שהם מסרו את אדמותיהם לערבים. אולם, ציין כהן, "זאת לא אפשר לנו, כי לא יוכל אחד מאתנו לתת את אדמתו באריסות לנכרי, מפני כי שכני האיכרים לא ירשו לו להיות שותפים זרים בהשדה ובהגורן". כהן הזהיר, כי בלא סיוע של חובבי ציון בהקלת נטל המיסים, במתן הלוואות כמקדמות לפני החריש, במימון ההוצאות הציבוריות ובייעוץ כיצד לסדר את ענייניה של המושבה - המושבה עלולה לקרוס לחלוטין.¹⁶⁵

מזכרת בתיה

מושבה נוספת, שנציגיה הגיעו לירושלים לבקש היתר לעיבוד שדותיהם, הייתה המושבה עקרון, היא מזכרת בתיה.¹⁶⁶

מושבה זו, שהייתה מראשיתה בחסות הברון רוטשילד, הוקמה כמושבת פלחה. בשל קשייה - נקנה עבורה שטח נוסף (אדמת נענה) בשנות ה-80, אולם הוא היה מרוחק ולא פתר את בעיותיה של המושבה. משכך, החליטה פקידות הברון, בשלהי שנות ה-80, לבסס את המושבה בעיקר על מטעים. מהלך זה גרר התנגדות חריפה של איכרי המושבה, אך בוצע לבסוף.¹⁶⁷ עם המעבר לחסות יק"א, ומשעדיין לא הצליחה המושבה להתבסס כלכלית, החליטה יק"א ש"הפתרון היסודי האחד הוא, כנראה, לקנות אדמה בסביבות הקולוניא בכמות מספקת להעבודה היותר חשובה [מזרע תבואות]. והפתרון הזה רצוי ביותר גם מצד היות האיכרים מראים חבה וכשרון להעבודה".¹⁶⁸ רבות מהנטיעות נעקרו ונעשה מאמץ להרחיב את שטחה של המושבה, כדי שלכל אחת

165. "על שבר המושבה קוסטינה", השקפה, ט"ז באייר תרס"ב (23.5.1902), עמ' 139-140.

166. לא ברור מתי הגיעו הנציגים. אולם, בעיתון השקפה, מיום שישי, כ"ז בתמוז תרס"ב (1.8.1902), עמ' 204, דווח שבאותו שבוע "באו שנית שלוחים ממושבת עקרון ובאר טוביה".

167. ראו לעיל כרך א, פרק ארבעה עשר.

168. הציטוט הוא מדו"ח יק"א לשנת 1900, כפי שתרגמו אחד-העם במאמרו הנוקב 'הישוב ואפיטרופסיו', שראה אור בהשילוח באדר-ניסן תרס"ב, והתבסס על הדו"ח שערך אחד-העם לאחר ביקורו בארץ בשנת תר"ס (1900), מטעם הוועד האודסאי. אחד-העם ביקר בחריפות את החלטת הפקידות להפוך את עקרון למושבת מטעים, במקום לדאוג כבר אז להרחבת שטחה. הוא ציין במאמרו כי בשנים 1899-1900, בעת מעבר המושבה לרשות יק"א, הוציאה הפקידות על המושבה כ-120,000 פר'. מזה כ-24,000 למחיית האיכרים והשאר לעבודת הנטיעות. למאכל בהמות, למיסים, לבניינים, לשומרים, לפקידים ועוד, וכי בהצעה שמסרו איכרי המושבה ליק"א באותה עת, הם ציינו את הצורך להוסיף כ-350 דונם לכל משפחה: 300 לזריעה ו-50 למרעה, כדי לבסס את המושבה מבחינה כלכלית (גינצברג, כתבי אחד-העם, עמ' רטו-ריז).

מ-31 המשפחות שבמושבה יהיה שטח מזרע מספק, של כ-300 דונם. בשנת תרס"א (1901) קנתה יק"א בגבול המושבה שטח שנועד להתחלק בין 16 משפחות, ועובד לפי שעה על ידן במשותף. בשנת תרס"ב (1902) נקנה שטח נוסף, והשטח הכולל, בין כ-3,850 דונם, חולק בן 16 המשפחות. בנוסף ניהלה יק"א משא ומתן לקניית אדמות נוספות משטח הכפר אל-מנסורה הסמוך, לשם סידורן של 15 המשפחות הנותרות.¹⁶⁹

דו"ח יק"א לשנת 1902 - המושבה עקרון (מזכרת בתיה)				
משפחות ונפשות	מטעים	גידולי שדה	משי	הלוואות והערות
31 משפחות (כ-270 נפש)	עצי השקד הכניסו 1,400 פר'. עצי הזית מתחילים להניב. חלק מהאיכרים הכינו כמה ק"ג של שמן. סך הכל יש 25,000 עצי פרי מכל הסוגים.	שווי יבול התבואות: 21,086.92 פר'. ניסויים בגידול סלק, טבק ושיבולת שועל עלו יפה.	גידול תולעת המשי הניב 478 ק"ג של פקעות, שווים 1,495 פר'.	המושבה, שעד עתה היו בה כמעט רק מטעים, נמצאת בתהליכי שינוי. לאדמות שנרכשו בשנה שעברה ועובדו במשותף נוספו 1,880 דונם - סך הכל 3,850 דונם. הם חולקו בין 16 איכרים. מתוכן בקרוב ליישב 15 איכרים נוספים על אדמת מנצורה. כך שכל המתיישבים של מזכרת בתיה יוכלו להתבסס כלכלית. מטעי הזיתים באדמות נענה רחוקים מהמושבה, ואין מהם רווח. אך מתוחזקים לפי שנה.

בי"ג באייר תרס"ג כתב שוב האדר"ת לראי"ה קוק ותיאר לו את המציאות לפי שעה:

"ע"ד [על דבריו] הנחמדים בענין השביעית¹⁷⁰ הרבה לי לדבר וכעת בא לפה

169. ראו בסמוך בדו"ח יק"א לשנת 1902, וכן בסקירתו של משה סמילנסקי (הזמן, ט"ז בטבת תרס"ד (4.1.1904), עמ' 2).

170. כאמור בכ' באדר א' תרס"ב, ביקש האדר"ת במכתבו מהרב קוק שיעיין בסוגיית השמיטה, באותה אגרת תיאר האדר"ת את המציאות: "ההפסד לא יתואר אינו משום חיי נפש של האכרים, [...] רק פשוטו כמשמעו שכל ישוב יתבטל לגמרי באין שום שם וזכר לו חלילה". הקנאים מתנגדים לכל היתר ו"אם שהישוב חרב ח"ו וש' בתי אבות שומרי תורה ותרומ"ע א"ל [אין להם] במה לחיות, זה אין דואגים". מן המכתב מי"ג באייר תרס"ב, מתברר שהרב קוק שלח לאדר"ת דברים שכתב בנושא. יש לציין, בשו"ת משפט כהן, סי' נח, מובאת תשובה של הרב קוק בעניין היתר עבודה בשביעית "לאחינו עובדי האדמה באה"ק", לאחר מכירת הקרקע לישמעאלים, ובה הוא מסיק: "ועתה אם באמת גדול הדחק, עד שתלוי בזה ח"ו חורבן הישוב, נראה דיש להתיר במלתא דרבנן למכור, ע"פ דרך המכירה של חמץ הנהוגה במקום דחק, ולסמוך דישמעאלים שאינם עע"ז [עובדי עבודה זרה] אין בהם איסור של חני"ה [ה] בקרקע". בסוף התשובה הנדפסת, צוין בסוגריים: (בויסק, תר"ס). מסגנון התשובה נראה שהיא נכתבה בנוגע לשאלה קונקרטי, שכן קשה להניח שהרב קוק יכתוב

יד"נ [ידיד נפשי] הרב דיפו שי' [חיה] להתיעץ בזה, לאשר בני המושבות מטרידים אותנו מאוד איך לקבוע ההלכה בזה. וכמעט אין עצה רק להיות שוא"ת [שב ואל תעשה], וצ"ע [וצריך עיון] טובא בזה. לא טוב עשו במה שנתאחרו עד כה לכתוב מזה ככל לבבי כבוד לי הרבה כעת, [...] הרה"ג דיפו שי' [חיה] רוצה שאאסוף אסיפת כל הרבנים דפה עוד בדבר השמיטה, ואיד"ש [ואם ירצה השם] כאשר יעלה בידינו אכתוב לכתרה"ה [לכבוד תורתו הרם] כל מה שיוסכם בידינו איד"ש [אם ירצה ה'] לזכינו לכונן¹⁷¹ לאמתה ש"ת [של תורה]¹⁷².

פטירת הרב נפתלי הרץ הלוי ושאלת השמיטה - סיוון תרס"ב
 ככל הנראה, לא התקיימה אסיפה בנושא, אולם בשלב זה כבר סוכם כנראה עם הפקידות על מכירת האילנות במושבות, שכן בי"ד באייר תרס"ב, חתם הרב צדוק קאהן בפריס על מכתב המאשר שראה "את ההרשאה אשר נעשתה מהאדונים בעלי האחוזות המושבות שבארץ ישראל ת"ו [תבנה ותכונן] ה"ה מע"כ [האדונים החשובים מעלת כבוד] השר הגדול המרומם כש"ת [כבוד שם תפארתו] בארון עדמונד די ראטהשילד יצ"ו ומע"כ האדון מר ברוך יצ"ו ושותפיהם", לשם טוב פריינטה, למכירת אדמותיהם.¹⁷³

במקביל, חרף חולשתו הפיזית וחוליו,¹⁷⁴ המשיך הרב הלוי לעסוק בסוגיית השמיטה,¹⁷⁵ אך בי"ד בסיוון תרס"ב, לאחר שאושפז בירושלים במשך כמה ימים, הוא

תשובה בנוגע להתיר עבודה בשמיטה בארץ בשנת תר"ס, בנוגע למצב ש"באמת גדול הדחק, עד שתלוי בזה ח"ו חורבן הישוב", כאשר עד שנת השמיטה תרס"ג, המציאות יכולה להשתנות. גם קשה להבין מדוע נזקק הרב קוק לכתוב תשובה בנושא בהיותו רב בבוסק. לאור זאת ולאור הדמיון הרב שבין התיאור של האדר"ת במכתבו לתיאור המציאות בתשובת הרב קוק, והעובדה שהאדר"ת מציין שהרב קוק כתב לו בעניין, בשנת תרס"ב, נראה שתשובה זו נכתבה בשנת תרס"ב כמענה לפניית האדר"ת.

171. אולי צ"ל: לכוון.

172. קוק, אגרות הראיה, א, נוספות, אגרת י.

173. להלן נספח 22ב.

174. הרב הלוי היה ידוע-חולי. במכתב לאדר"ת בחורף תרס"ב הוא אף הביע את חששו שההתדרדרות במצבו הבריאותי נובעת מעיסוקו בהיתר העבודה בשמיטה. האדר"ת דחה את הדברים והשיב שלא שייכת כל קפידא עליו, שכן עיסוקו בנושא לשם שמים, "ובפרט אחרי שכבר דן לפני הגאון וצ"ל והודה לו והתורה חסה על ממונם של ישראל" (הלוי, הוראות שעה, עמ' קכב).

175. ראו תיאורה של אלמנתו, הרבנית חיה צביה הלוי, במכתבה מי"ד בטבת תרס"ג לשם טוב פריינטה, בו ביקשה שהברון ימשיך במימון משפחתה, במשכורת שקיבל בעלה, בשל חרפת הרעב בה היא ומשפחתה מצויים מאז מות בעלה, כשהיא מציינת את מסירותו של בעלה בעבודתו בכלל ובעניין השמיטה בפרט, חרף מצבו הרפואי: "אדוני יודע כי הי' [ה] אישי הרב ירא את ה' ושומר את משמרת כהונת רב ביפו ובהמושבות בכל תמצית כחו הרפה, ובכל דבר קטן שנפל בהמושבות הי' [ה] מעמיד עצמו בסכנה והי' [ה] עמל בכל כחו האחרון להפרכתו, ובשנה זו האחרונה לימי צבאו על האדמה, אשר בכל יום ראה את המות לפניו מרפיון גוו והתגברות מחלתו, עמל יום ולילה ממש בלי מנוח למען יצא דבר היתר העבודה בשביעית לאור עפ"י הסכמת הרבנים

הרב יוסף צבי הלוי בקנותו

נפטר והובא למנוחות בהר הזיתים.¹⁷⁶ ימים ספורים קודם פטירתו, ב' בסיוון תרס"ב, שלח אליו אליהו ספיר, מזכיר יק"א ביפו, מכתב, אליו צורף מכתבו של הרב צדוק קאהן, שהגיע ארצה. ספיר ביקש שהרב יערוך אפוא "את הממכר ע"י ה' פרינטי כפי שיצוה מעלת כבודו וכפי שהגיד לנו".¹⁷⁷ הרב הלוי טרם הספיק אמנם לסיים את הטיפול בסוגיית השמיטה במושבות, אך ערב פטירתו תיאר באזני חתנו, הרב יוסף צבי הלוי, את נוסח השטר הסופי המתגבש, שיכלול מכירת הקרקע עצמה לשנתיים אם הקונה לא יעקור את העצים לפני השמיטה, וכן שוחח בעניין עם בנו, ר' יוסף הלוי, ששימש המשגיח ביקב בראשון לציון.¹⁷⁸ בשבועות הקרובים תחתום הפקידות על שטרי המכירה ברבות ממושבות הצפון,

ובמקביל תעמוד בקשר עם ר' יוסף הלוי לקראת ביצוע המכירה במושבות יהודה.¹⁷⁹ בא' בתמוז תרס"ב שלח אליהו ספיר את מכתבו של הרב צדוק קאהן לרב יוסף הלוי, וביקש ממנו להביא בקרוב לידי גמר את המכירה, בשל הימצאותו של הקונה, האגרונום הצרפתי אלברט בארבייה באזור, ולקראת בואו של המורשה שם טוב פריינטה. בתשובתו, מאותו

בארץ ובחו"ל, ולא אשקר אם אומר לפני אדוני כי העבודה היתרה הצעידתו לפתחי קברו" (אצ"מ 6122\15).
 176. ראו תיאורו של מקורבו ר' אייזיק בן-טובים: "עבודת הרבנות וטרדות הצבור הרבים שלא נתנוהו השיב רוחו החולה וגזלו ממנו סעודתו הדלה החלישוהו מאד ובנסעו בפעם האחרונה בסיון על הכרמים בראשון לציון היה היום בוער כתנור ממש. וכהמתנינו תחת כפת השמים לעגלה שאחרה לבוא באשמת ההנהלה, הכה השמש על ראשו ויתעלף. ויביאהו לביתו כל עוד בו נשמתו ובהבינו כי ימיו חוצצו ביקש להובילו במוצאי השבת ירושלימה, ואחר ימים אחדים נסתלק ועלה השמימה ביום עברות י"ד סיון" (בן-טובים, צוואה, חלק ג, סע' טו. ראו גם הצופה, י"ד בסיוון תרצ"ח (13.6.1938), עמ' 3).
 177. ראו להלן נספח 22א.

178. ראו בפרט מה שכתב הרב יוסף צבי הלוי, בשנת תרצ"ז: "ובשנת תרס"ב שהי' [ה] אז ערב שביעית נפטר מר חותני ז"ל ב"ד לחדש סיון, נפל כל ענין השביעית שבשנת תרס"ג עלי עפ"י בקשת הגאון האדר"ת זצ"ל שהוא הי' [ה] רב דאשכנזים בעיה"ק ירושלים, כמו שהדפסתי בספרי הוראת שעה בפ' [רק] ל"ב. וסדרתי עפ"י הסדר של מר חותני זצ"ל בהוספה אחת עפ"י מה שגלה לי מר חותני זצ"ל, יום אחד לפני פטירתו, שהראו לו בחלומו להוסיף עוד תנאי בהמכירה. כמו שזכר בשטר המכירה אשר נוסחו הדפסתי בספרי הוראת שעה" (ערך שביעית, עמ' 29-30). וראו, דברי האדר"ת בקיץ תרס"ב: "הרה"ג המנוח דיפו זצ"ל כבר סדר לחתנו הרב הדומ"ץ ביפו איך לעשות גם בשמיטה הזאת הכל כמו שעשה בשלפניו ואיזה ימים קודם פטירתו מסר לבנו שיחי' ד"ז [דבר זה] (רבינוביץ-תאומים, אגרות האדר"ת, אגרת י').

179. ראו גם הדיווח של אהרן אייזנברג ליצחק ליב גולדברג, מיום כ"א סיון תרס"ב: "בדבר השמיטה הננו נוהגים כי הננו עושים רק את העבודות לקיום החלק שזה מותר ע"פ הגמרא בלא שום פקפוק, ואחדים שהחמירו על עצמם יותר בהשמיטה העברה עברו על בל תוסיפו, והשחיתו את כרמיהם באופן נורא. השאלה היא רק על הפקר הפירות. ע"ז התירו הרבנים שלנו בשביל מס המלך, וע"י מכירת העצים" (אצ"מ 4\208, עמ' 62; את"ר, אוסף אייזנברג 5-00500-001-001-3, מכתב 11 (ד/62). דבריו אמנם לא מדויקים, ונועדו בעיקרם להבהיר לגולדברג כיצד יתבצע הטיפול בכרמו, אבל הם משקפים את ההבנה בדבר מתן היתר בדומה להיתר שניתן בשמיטה הקודמת.

היום, ציין הרב יוסף הלוי כי עליו לקבל מן הפקידות את נתוני האילנות המכורים, לצורך החתימה.¹⁸⁰

לכאורה, היה העיכוב בחתימה טכני בלבד, אולם מתברר שמעבר לשאלת החתימה עצמה, הייתה מבוכה רבה בדבר הגיבוי שיקבל ההיתר מצד רבני ירושלים.

באסיפת ועד המושבה ראשון לציון, בי"ח בסיוון תרס"ב, צוין שהפקיד ד"ר יצחק לוי הודיע כי התקבל מכתב מהרב צדוק קאהן על כך שיש "כח הרשאה מהברון" והעניין עתיד להיות מסודר עם הרבנים. באסיפה הבאה, בליל י"ט בסיוון תרס"ב, הוחלט "לבקש מהשו"ב האדון זינגר לעין בדבר זה ולהודיע אם יש איזה גמר בענין זה, ישאל מהאדון יוסף הלוי בן הרב מיפו".¹⁸¹ בכ"ח בסיוון תרס"ב תיאר הרב מרדכי זינגר במכתב את מצב הדברים:

הרב יוסף הלוי בזקנותו

"אחרי חקרי ודרשי נודעתי כי הרב מיפו נפטר טרם גמרו העניין המכירה וסדר העבודה המותרת. ביום פטירתו בא מפאריז הכח הרשאה לה' פאריענטע שיחתום השטר מכירה לה' בארבייע. חתנו הדיין ביפו ובנו המשגיח במרתף הלכו להרב סלאנט לשאול אותו בזה ואמר להם כי הוא אינו מסכים לההיתר ולהמכירה כלל ורק הרב החדש ממיר אמר להם כי הוא מסכים לדברי הרב מיפו ורק מי יודע מה יהי' [ה] דעתו אחרי שידבר מזה עם הרב סלאנט".¹⁸²

ואכן יותר ויותר השתכנע האדר"ת כי לאור המצב ראוי להנפיק היתר, והדרך המרווחת לכך, היא באופן שנקטו 'שמן המור' והרב ספקטור, אולם נרתע מיישום הדבר בהיעדר גיבוי מהרב סלנט, כפי שעדכן את הראי"ה קוק בכ"ב בתמוז תרס"ב:

"מענין השביעית אשר כל יחיד שואל אותי מה לעשות ואין לי להשיב וכמעט הייתי מן המקילים כשו"ת שמן המור למכור על שתי שנים"¹⁸³

180. ראו להלן נספח 222-2.

181. אר"ל, תיק 2ע 1/1 - (11).

182. אר"ל, שם; אצ"מ A192\838; קניאל היחסים, ב, עמ' 234.

183. בסיכום שכתב בט"ו באב תרס"ב, ציין האדר"ת שיש לפקפק בפתרון שנקט הרב הלוי בהסכמת הרב דיסקין, למכירת האילנות עם קרקע יניקתם. שכן, לא ברור שההיתר התלמודי למכור עצים לעקירה קיים כאשר אין

ועבודות דרבנן יעשו אחב"י [אחינו בני ישראל] בעצמם וכפסקו של הרב דקאוונא¹⁸⁴ ז"ל אבל מה אעשה ושכנגדי חלוק ממני הגרש"ס זקן ההוראה שליט"א איננו רוצה כלל להשיב, ולוא יסכים הוא ועוד איזה רבנים הייתי מן המתירין בפומבי ואינני רואה עתה מה להחמיר בזה, ואם גם נחמיר עליהם לעשות כל המלאכה ע"י עכו"ם לא ידברו ע"ז [על זה] ויקבלו באהבה אך מה נעשה כי רבה השערוריה מאד".¹⁸⁵

במכתבו הנזכר, ציין עוד הרב זינגר, כי בעוד כמה שבועות עתיד להגיע רב חדש ליפו,¹⁸⁶ והציע ש"טוב הי' [ה] לוא נסעו לירושלים אחדים מהועד לדבר שם עם הרבנים אודות השמיטה וגם לראות את הרב החדש החושבים עליו לקבלו לרב ביפו כי גם האדון גאלדין מרחובות¹⁸⁷ אמר לי כי נחוץ זה".

הקונה קוצץ את העצים למעשה, וכי לכאורה עולה מכמה מקורות שהעצים נחשבים כיונקים גם מן השכבה התחתונה יותר של הקרקע. יוצא אפוא שהעצים ממשכים להיות בקרקע של ישראל, למרות המכירה (רבינוביץ-תאומים, אגרות האדר"ת, אגרת ט. ראו גם ציון טענה זו, במכתב שכתב האדר"ת כשבועיים קודם (רבינוביץ-תאומים, היתר, עמ' לד)). לעומת זאת, היתרון בדרך שהציע 'שמן המור', במכירה לשנתיים, הוא שזו מכירה גמורה. לגבי 'לא תחנם', ציין האדר"ת שלא רק שהמכירה נועדה לחזק את הישיבה בארץ, ואולי לדעות שבטלה קדושת הארץ אף בטל דין 'לא תחנם', אלא שכפי שהובהר לו על ידי ר' יואל משה סלומון, מרישומי הטאבו עולה שלמעשה הקרקעות הן למעשה בבעלות השלטונות, וכטענת מהר"ם גלאנטי ששדות כאלו אינן נחשבות למעשה בבעלות יהודית, וממילא הוא אינו מבין "מדוע החמירו כ"כ [כל-כך] המחמירים בזה ומאי כולי האי אם ימכרום לשנים אחדות באופן בטוח שיחזיר לנו אח"כ, שלכאורה ל"ש [לא שייך] בזה כלל לא תחנם" (רבינוביץ-תאומים, אגרות האדר"ת, שם). בסיכום זה לא התייחס האדר"ת לטענת הצורך ברישום המכירה בטאבו, אולם, כאמור, הוא כבר ציין במכתבו לרב הלוי, כי לדעתו מכירה לשנתיים נחשבת כשכירות שאינה מצריכה רישום בטאבו (ראו לעיל ליד הע' 151), ואולי הוא צירף לכך את טענת הרב ספקטור, שדי בכלל במכירה בבית דין יהודי.

184. יש לציין שלמרות שצייד האדר"ת, כאן ובמכתבים קודמים, בשיטת 'שמן המור' למכירה לשנתיים, ולמרות שעמד בכמה מקומות על הזרות למעשה בין הפרוצדורה הזו לפרוצדורה שנקט הרב ספקטור (ראו כבר במכתבו לרב הלוי מחורף תרס"ב (הלוי, הוראות שעה, עמ' קכג), ובדומה אצל רבינוביץ-תאומים, היתר, עמ' לד), וכאן אף קיבל את עמדתו של הרב ספקטור להיתר עבודת יהודים במלאכות שיטודן מדברי חכמים, הוא ציין בסיכום מט"ז באב תרס"ב: "הגאון דקאוונא ז"ל השיב למכור הקרקע לישמעאלי (דווקא) ובכ"ד שלנו בתנאי מפורש בקניינינו ולא בשלהם ואז מותר לעבוד מלאכות דרבנן ע"י ישראל ודאו[רייטא] ע"י א"י [אינו יהודי] [...] הוא גודש גדול לקולא. טעמו לא ראינו ורק פסקו בקצרה כמו שהשיב בכתבי שמיטות" (רבינוביץ-תאומים, אגרות האדר"ת, אגרת ט). ייתכן, שהדברים מכוונים בעיקר להיתר עבודת היהודים, שאכן לא הוזכרה בדברי שמן המור, והאדר"ת אולי סבר שיש להתירה רק במקרים קיצוניים בלבד, בעוד שמדברי הרב ספקטור עולה הדבר כפתרון רחב יותר.

185. ראו, להלן נספח 23.

186. מדובר היה ברב משה אהרן וייצבלום ששימש קודם כדיין בבריסק שבליטא. ראו במכתבו של הרב זינגר שם. וראו עוד מכתב ההמלצה ששלח הרב חיים סולובייצ'יק מבריסק, בו' בתמוז תרס"ב לרב סלנט (קטלוג בית המכירות, מכירה 66 (תשע"ט), פריט 85); החלטת ועד המושבה רחובות מיום א' באב תרס"ב לחתום על כתב המיניו של הרב וייצבלום, שנשלח אליהם מיפו, לאחר שחתמו עליו כמעט כל נציגי העדה האשכנזית ביפו והמושבה עקרון, ולאחר שהתקבלו מברקי תמיכה בו מרבני בריסק ולודז', בכפוף להסכמת רבני ירושלים (את"ר, ספר הפרוטוקולים, אסיפה 224); חוזה התנאים שבין הוועד ביפו לרב וייצבלום "בהתכבד להושיבו על כסא הרבנות פה עה"ק ת"ו", מכ"ח באב תרס"ב (קטלוג בית המכירות ויינרס, מכירה 124 ב (תש"פ), פריט 596); והציון אצל לונץ, לוח (לשנת תרס"ג), עמ' 112, על בחירתו של הרב וייצבלום לשבת על כסאו של הרב הלוי. בפועל לא יצא המיניו לפועל. ראו חבצלת, י"ט באלול תרס"ג (11.9.1903), עמ' 289.

187. שלמה גולדין, כורם ומראשי ועד המושבה רחובות.

באסיפת הוועד, בא' בתמוז תרס"ב, הוקרא מכתבו של הרב זינגר, והוחלט לשלוח אותו ואת נח גינזבורג לירושלים.¹⁸⁸ שני הנציגים אכן עלו לירושלים ובמאמץ רב, בסיוע הדיין ר' אריה ליב הרשלה, הצליחו להשיג את הסכמת האדר"ת והרב סלנט להיתר, כפי שהודיעו לוועד במכתב מירושלים, מיום י"ב בתמוז תרס"ב:

"בהיותנו בירושלים במלאכות עסק השמיטה הוצרכנו שמה עזר מהר"ל [מהרב ר' לייב] דיין ולא החזיר בקשתנו וטרח ויגע לטובת הדבר אשר כמעט נוכל לאמר כי אם לא עמד הוא בתוך לא הי' [ה] עולה בידינו לקבל הסמכת ההיתר מהשני הרבנים הגדולים".¹⁸⁹

הנציגים ציינו עוד שלדעתם ההוצאות הכרוכות בפעילות זו צריכות להיות ממומנות על ידי הפקידות, "כי זה ענין הנוגע לכל המושבות כי בלי הסכמת רבני ירושלים לא הי' [ה] נעשה שום דבר בהיתר השמיטה אף כי כבר הי' כתוב הנוסח מהשטר מכירה מהרב נפתלי הערץ ז"ל אך בלא הסכמתם לא היה דבר ובפרט כי ידוע לכל כי הרב הר"ש סלאנט הי' ממתנגדי ההיתר הזה ורק בעמל רב עלה לנו כי גם הוא הסכים להיתר".¹⁹⁰

ככל הנראה, בשלב זה שלח האדר"ת לרב יוסף צבי הלוי את המכתב המציין את ההחלטה הנזכרת:

"הנני להודיעו בדבר ש' [נת] השביעית הבעל"ט אשר אתמול דברתי עם כ' [בוד] הגאון סבא קדישא הרש"ס נ"י איזה אופן נוכל להקל חומר השביעית מפני פק"נ [פיקוח נפש] מאות בתי אבות הי"ו. וספרתי לו כל אשר דברתי עם כ' חותנו הרה"ג זצ"ל בפרטי ההיתר אשר הגאון הבריסקי זצ"ל הסכים לו, ונענע לי כי יפה אמרתי לחותנו זצ"ל, כי כאשר עשה אז בשנת השביעית הקודמת כן יעשה גם עתה. והנה בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] למגינת לבנו נסתלק לפתע פתאום, ושקעה שמשו בצהרים ל"ע [לא עלינו]. ע"כ אנחנו ממלאים ידי כת"ה [כבוד תורתו הרם] להזדרז בזה, ולעשות ככל הדברים המסתעפים אל אותו ההיתר של מכירת האילנות שיהי' הכל כדת של תורה ובודאי ימצא בכ"ק [בכתבי

188. נח גינזבורג, חבר בוועד המושבה ומזקני המושבה. וראו הדיווח מא' בתמוז תרס"ב מאת כתב מהמושבות (חתום: בן-ציון): "מות הרב ז"ל הסב לבני המושבות צער הרבה, בדבר השמטה הקרובה לבוא, כי הרב ז"ל לא הספיק עוד לגמור את דבר ההתר של העבודה בכרמים לשנת השמטה ובני המושבות שמו פניהם עתה לרבני ירושלים שהם יגמרו את דבר ההתר" (המליץ, ב' באב תרס"ב (5.8.1902), עמ' 3).

189. אר"ל תיק 2ע 1/1- (11): אצ"מ A192\838; קניאל, היחסים, ב, עמ' 235.

190. שם. וראו גם אזכור בקשת המימון מהמכתב הנ"ל "ביחוד לר' ליב ב"ר אלימלך דיין בירושלים שעזר למען השמיטה", בפרוטוקול אסיפת ועד ראשון לציון, מיום י"ב בתמוז תרס"ב (17.7.1902) (אר"ל, תיק 2ע 1/1- (11)).

קודשון] של חותנו זצ"ל או שיודע כת"ר בעצמו כפי אשר עשה וכן יודע גיסו
הר"י [הרב ר' יוסף] בודאי".¹⁹¹

החתימה על שטרי מכירת המטעים ושאלת היתר העבודה בשדות - תמוז תרס"ב

יין כרמל - תרס"ד

בי"ב בתמוז תרס"ב נסע הרב יוסף צבי הלוי לראשון לציון,¹⁹² כדי לבצע את מכירת המטעים בראשון לציון, פתח תקווה, עקרון (מזכרת בתיה), ואדי חנין (נס ציונה). על השטר חתמו נציג המוכרים, שם טוב פריינטה, הקונה, פרופ' אלכרס בארבייה, והעדים, שו"ב המושבה ראשון לציון הרב יעקב מרדכי זינגר והרב יוסף הלוי.¹⁹³

כמה ימים אחר כך, בי"ז בתמוז תרס"ב, ערך הרב יוסף צבי הלוי מכתב מפורט לוועד המושבה ראשון לציון, המבאר את אופן המכירה, ואת ההנחיות המפורטות לעבודה לאחר המכירה, "יען כי כבוד הגאונים שבירושלים הסכימו להתיר גם בשמיטה זו הקרובה, היינו בשנת תרס"ג הבע"ל, בכל אותם ההתרים שהתיר מר חותני הצדיק ז"ל בשמיטה שעברה, כי הכל עשה בהסכמת הגאון דבריסק ז"ל".¹⁹⁴

למעשה, אופן המכירה באילנות לא היה ממש כבשמיטה הקודמת, אלא כפי שהבהיר הרב יוסף צבי הלוי במכתבו, תיעשה מכירת העצים לעקירה, בתוספת מה שחידש חותנו "קרוב לפטירתו", "להוסיף בשמיטה הקרובה הבע"ל, כי אם יבא הזמן

191. הלוי, הוראות שעה, עמ' קכה-קכו.

192. במכתבו מיום ג' י"ז בתמוז תרס"ב (ראו להלן הע' 194), ציין הרב יוסף צבי הלוי: "ובשבוע העברה הייתי בראשון לציון לעשות דבר המכירה לא". וראו להלן נספח 26, שהמכירה התבצעה ביום ה' י"ב בתמוז תרס"ב.

193. בפרוטוקול אסיפת ועד פתח תקווה, מוצאי שבת, ליל כ"ב בתמוז תרס"ב, צוין: "בא מכתב מהרב שליט"א הועד יבחר שני אנשים להיות למורשים מכל הכרמים והנוטעים, למען יוכלו למכור את כל הגפנות והאלנות עם קרקע די שעור יניקתם אמצעות הרב ובד"ץ לנכרי - ויקתבו לזה מר משה גסין ור['] חיים סלאר" (פנקס פתח תקוה, אסיפה כט, עמ' 106). שמו מדובר במכירה נוספת, של העצים שלא היו כלולים במכירת מטעי הברון.

194. הוראותיו של הרב יוסף צבי הלוי מצויות באצ"מ A192\1428. נדפסו אצל פריימן, ספר היובל, עמ' 70-73, ושוב אצל ולדמן, הוראות, עמ' 19-52.

המוגבל ולא יעקור הא"י [האינו יהודי] את הנטיעות והאילנות והגפנים, אזי יקנה הא"י מעכשיו את כל הכרמים והפרדסים במכירה לזמן, כדי שלא יהי' כמעשה ערמה".¹⁹⁵

העבודות המותרות לאחר המכירה, אותן פירט הרב יוסף צבי הלוי, היו בעיקרן לפי ההוראות שנתן חותנו בשלהי אלול תרנ"ה,¹⁹⁶ ובכללן היתר נטיעת נטיעות במקום הנטיעות המתות¹⁹⁷ בתוספת מספר הערות בנוגע לזמירה¹⁹⁸ ולהרכבה.¹⁹⁹

בנוסף ציין הרב יוסף צבי הלוי את היתר חותנו, להשכיר את השדות לכמה שנים בהבלעת שנת השמיטה "במקום שמשכירין בכל השנים את הקרקעות לגוי".

חרף האמור, המשכיחה סוגיית השמיטה להטריד מאוד את האדר"ת, בפרט בשל הדרישה החוזרת ונשנית של איכרי מזכרת בתיה ובאר טוביה (עקרון וקסטינה) לעיבוד השדות, לפחות על ידי ערבים. במכתבו הנזכר לרב יוסף צבי הלוי, בו ציין את הסכמתו והסכמת הרב סלנט למכירת האילנות, הוסיף האדר"ת: "ויודיעני כת"ר נ"י בדבר השדות של המושבה עקרון איך עשו אז ולע"ע [ולעת עתה] אין אנו יודעים באיזה דבר להקל להם".²⁰⁰

בשלהי חודש תמוז חזרו שוב נציגי עקרון וקסטינה לירושלים, כדי לבקש היתר לעיבוד השדות, לפחות על ידי גויים, אולם גם עתה לא קבלו תשובה ברורה.²⁰¹

195. שם.

175. ראו לעיל שער ראשון, פרק חמישי, תת-פרק: 'הוראות אלול' של הרב הלוי.

197. כאמור, היתר זה הונתה בשמיטה הקודמת במכירת הקרקע בעומק מטר, מעבר למכירת העצים לעקירה עם עפר יניקתם, וקיבל רק את אישורו של הרב סלנט, אך לא את הסכמת הרב דיסקין. הרי"ץ הלוי ציין את תנאי ההיתר ככתובם. אם כי למעשה, בשל העובדה שממילא נמכרה אדמת הכרמים כולה, על פי הנוסח החדש שננקט בשמיטה זו, לא היה צורך בהוספת מכירה נוספת.

198. רי"ץ הלוי ציין את הוראת חותנו המתירה לכרות את הזמורות המיותרות רק על ידי גוי, ואת הקיצוץ החלקי של הזמורות המיועדות לפרי, אף על ידי יהודים, אך בשינוי, על ידי השארת או החסרת 'פקק אחד' מהמקובל. אך לאור הקושי שלו בפרשנות זו (ראו גם לעיל שער ראשון, הע' 566), שבאופן פשוט דווקא קיצוץ חלקי של הזמורות נושאות הפרי הוא הזמירה האסורה מהתורה), ציין שעדיף "לעשות בתחילה במין זמירה השני" [ה] בזמורות שמניחים אותם לשאת פירות, ואח"כ יעשה מין זמירה הראשונה".

199. הרב נפתלי הרץ הלוי היתר את ההרכבה על ידי גוי ואת ההכנות להרכבה אף על ידי יהודי - אם ההרכבה נצרכת דווקא בשמיטה. רי"ץ הלוי העיר שבביקורו בשבוע הקודם בראשון לציון למד שהאיכרים נחלקים בדעתם בדבר הצורך להרכיב דווקא בשנת השמיטה עצמה, והוא משאיר אפוא את ההחלטה לבעלי הכרמים עצמם. למי שברור לו הצורך בדבר מותר להרכיב, ולמי שמסופק - אסור, והמחמיר - יבורך.

200. הלוי, הוראות שעה, עמ' קכו. כאמור נטייתו של האדר"ת הייתה שהשכרה בהבלעה מותרת למעשה, כשיטת המב"ט והמהרי"ט, והוא חזר על כך בכמה וכמה ממכתביו ומכתביו. ככל הנראה, מעבר להתנגדות שנתקל בה בירושלים לנקיטת ההיתר ולחוסר הגיבוי של הרב סלנט, הטרידה אותו בייחוד השאלה האם ניתן לאמץ היתר זה לרבים, כפי שניסח זאת בט"ו באב תרס"ב: "אולם ההיתר שבהבלעה קשה אולי לדמותו להא דהמב"ט ומהרי"ט דשם השיבו כן ליחיד ולא לרבים שהוא דבר מוזר לעשות היתר כזה בפומבי לכמה מאות בתי אבות וכבר מזהירים אנו שלא להורות דבר התמוה [...] וכ"א [וכן אמר] הגר"ז הולבליני ז"ל שלרבים א"א [אי אפשר] להורות כן" (רבינוביץ-תאומים, אגרות האדר"ת, אגרת ט). על עמדתו הנזכרת של הרב שניאור זלמן פרדקין, ראו לעיל הע' 148. הרב פרדקין נפטר בה' בניסן תרס"ב.

201. ראו הדיווח הביקורתי בהשקפה, יום שישי, כ"ז בתמוז תרס"ב (1.8.1902), עמ' 204: "בשבוע זה באו שנית שלוחים ממושבת עקרון ובאר טוביה לבקש מהרבנים התר לעבודת השדות בשנה הבאה שהיא שנת השמיטה.

את התחבטויותיו בעניין תיאר האדר"ת במכתב, שנכתב זמן לא רב אחר כך, בסמוך לראש חודש אב תרס"ב:

"וכבר היו בעלי המושבות 'עקרון וקוסטינא' אשר בכל לבבם ירצו לשמור כתורה אבל הם עניים ואביונים ל"ע [לא עלינו], ולמי יפנו בצר להם, וסיפרו לנו כל מצבם והפצירונו לכה"פ [לכל הפחות] להתיר להם ע"י אינם יהודים. וכאניה בלב ים כן אני עומד בהוראה זו נרעד ונפחד אני מאימת אבקה של שביעית שהחמירה תורתנו הק' [דושה] ורחז"ל בקדשם ולבי נמוג ונשבר מצערם של הדלים והאביונים שרוצים למצוא טרפם ביתרון הכשר מאה"ק ולא לנו לארצות אחרות ח"ו ולהשמיע אל השקלים לעת הזאת הרעה מאוד בכל הארצות ל"ע [לא עלינו] [...]".²⁰² הזמן קרוב ועוד כחודש ומחצה למצות תוס' [פת] שביעית ועוד לא אדע איך אעשה. עד כה היה עסק הזה על הרב דיפו הסמוך להם ועתה לשברון ליבנו ש"ח [שבק חיים] לנו ולכי"ש [ולכל ישראל] זה כשני ירחים והוא היה גדול בתורה וצדיק באמת וגם מובחן ומנוסה בכל דבר. הוא נסע למנוחות ואותי מצאו לאנחותיהם ועלי המושבות העניים ורשים ל"ע".²⁰³

כשבו עיים אחר כך יציין האדר"ת ש"בעלי המושבות הנז' [כרות]" אמרו לו "שגם בשדותיהם הורה להם הרב המנוח מיפו ז"ל איזה היתר ונודע לי כי גם עתה עשה להם חתנו הרב נ"י כמאז".²⁰⁴ לכאורה מדובר היה בעריכת שטר החכרה בהבלעה כפי שפירט הרב יוסף צבי הלוי בקובץ ההוראות שנתן.²⁰⁵ אולם, מלשונו של האדר"ת נראה שהבין שמדובר בהיתר נרחב יותר המתיר עבודת יהודים בקרקע, שכן ציין: "אבל באיזה אופן לא ידעתי ולא ארצה לדעת כי לפה"נ ל"ה [לפי הנראה לא היה] להרב המנוח ז"ל אופן אחר רק למכור ע"מ [על מנת] לקוץ וכו' וכנזכר וד"ו שא"א [ודבר זה שאי אפשר] בשדות א"כ [כס כן] אם הי' [ה] לו אופן אחר הי' [ה] עושה כן גם להכרמים". ואכן, כפי שנראה להלן, משתמע שבמושבה קסטינה זרעו היהודים בעצמם.

וממילה מובן כי גם הפעם שבו השלוחים בלי שום תשובה ברורה. כנראה היתר מה שיתירו להם אולי, הוא לעבד השדות ע"י א"י [אינם יהודים] אחרי שימכרו הקרקע לגוי. ואיה יקחו האכרים לשלם בעד העבודה? אחד הרבנים בחסדו הגדול הבטיח להשתדל להשיג הסכום הנצרך לזה. ואם ירצה ה' ויהיה לנו מאה מושבה? כנראה הרב הזה מקוה שלא נבוא לידי זה לעולם".

202. כאן ציין האדר"ת עוד את העובדה ש"בני הדור החדש" נתלים ברב ספקטור בטענה שכבר הותר לעבוד בשביעית, והן את הפחד ממנהלי יק"א ש"כה"כ [כל התורה כולה] להם לשחוק והם מוכנים (כפי הנשמע) לרדוף ולירד לחיי שומרי התורה והשביעית".

203. רבינוביץ-תאומים, היתר, עמ' לד.

204. רבינוביץ-תאומים, אגרות האדר"ת, אגרת ט.

205. יש לציין שבחדרה נחתם 'שטר שכירות', כבר בכ"ו באייר תרס"ב, זאת למרות שנציגי המושבה לא קיבלו תשובה מפורשת בעניין בעת ביקורם אצל האדר"ת בחנוכה תרס"ב. ראו להלן נספח 25.

היתר הרב אלישר - אב תרס"ב

ככל הנראה, בשל אי הבהירות בנושא, ואולי בניסיון ללחוץ על הרחבת גדר ההיתר, כפי שהיה בשמיטה הקודמת, פנו בסוגיית השמיטה גם לראשון לציון, הרב יעקב שאול אלישר. במכתב ששלח לו אלברט ענתבי, מנהל סניף יק"א בירושלים ומראשי העדה הספרדית בירושלים, ציין ענתבי כי הוא פונה אל הרב "בשם אלפי נפשות אכרים ועובדים", שכן "ידוע לכל באי עולם צרת בני המושבות, והעוני והדחק השורר בתוכם, ובפרט בשתי שנים האחרונות". הוא ציין כי אם לא יימצא היתר לעבודה בשנת תרס"ג יוכרחו האיכרים והפועלים "או לעזוב את הארץ לגמרי כאשר עשו כבר כמה משפחות וללכת לנוע בארצות אחרות ומי יודע מה יהיה אחריתם, או לגוע בריב ובערום ובחוסר כל".

בתשובתו מ' באב תרס"ב, חזר וציין הרב אלישר כי "צדדי ואופני היתר" כתובים בספרו שמחה לאיש, "והעושה עפ"י ההיתר הכתוב שמה נכון לבו לא ירא כי בנוי הוא על קו הדין והאמת והיושר".²⁰⁶

206. להלן נספח 24. דוד תדהר ציין: "כשסירב הרב שמואל סלנט לסדר את מכירת הקרקעות של מושבות הבארון לקראת שנת השמיטה תרס"ג שלח את האכרים אל הרב יעקב מאיר, והוא הושיב בית-דין גדול של רבנים ספרדים וסידר את המכירה כדין, כדי להתיר את עבודת האדמה בשמיטה" (תדהר, חלוצי הישוב, ג, עמ' 1216, ערך הרב יעקב מאיר. תיאור דומה ראו אצל גאון, יהודי המזרח, ב, עמ' 364). הפרטים ככל הנראה אינם מדויקים. לא מסתבר כלל שהרב סלנט הפנה את האיכרים לרבנות הספרדית בנושא זה. גם לא ידוע שבשמיטה זו סודרה המכירה בבית הדין הספרדי. ייתכן שהכוונה לנעשה ערב שמיטת תרנ"ו, אז היה מעורב הרב יעקב מאיר בפרסום היתרו של הרב אלישר, ואז אכן גם סודרה מכירה בבית הדין הספרדי (ראו לעיל שער ראשון, ליד הע' 416, 551, 630), ואולי הדברים משקפים גם פעילות מסוימת בנושא ערב שמיטת תרס"ג. הרב יעקב מאיר אכן עמד לימינו של הרב אלישר בתקופה זו. כך למשל, כשהופנתה אל הרב אלישר השאלה בשנת תרס"ב בשאלת זיבול הכרמים בתורמוס (ראו לעיל, ליד הע' 120), הוא ציין בפתח תשובתו, כי בשל חולשתו הרבה וכהות עיניו, הוקראו לו השאלה ותשובת האדר"ת, על ידי הרב יעקב מאיר.